

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYDSKE ÅRBØGER

I. halvbind

1952

Udgivet af

Historisk samfund for Sønderjylland

Biskop Jørgen Hansen

ET FOREDRAG.

Af M. Mackeprang

Offentliggørelsen af dette Foredrag skyldes udelukkende Ønsker udefra, der er bleven tiltraadt af Redaktionen. Selv havde jeg ikke tænkt herpaa, da det jo ikke bringer noget nyt, men næsten helt bygger paa den gamle Biskops, i Sønderj. Aarb. for 1904 trykte Erindringer. For dog i nogen Maade at raade Bod herpaa har jeg tilføjlet en Redegørelse for Oprettelsen af hans Bispedømme (S. 2 f.), ligesom der S. 14 er indskudt et lille Stykke til nærmere Forklaring om hans Stilling til Problemet »Slesvigs Deling«. Derimod har jeg med Vilje og velberaad Hu bibeholdt Foredragets Ord og Tone.

Om selve »Erindringerne« kan jeg forøvrigt nu oplyse, at de foreligger i to Redaktioner, hvortil Manuskripterne findes paa Det kgl. Bibliotek (Ny kgl. Samling. 1624. 2°) begge skrevne med hans egen letkendelige Haandskrift. Det ene og sikkert det ældste (I), hvor Skriften er noget større og kraftigere, blev i 1910 skænket Biblioteket af hans Søn, Herredsfoged Hansen, og er senere bleven forenet med II, der efter en Paaskrift paa sidste Side er afsluttet August 1883.¹⁾ Det er dette sidste, der ligger til Grund for Udgaven i Sønderj. Aarbøger, og det gengiver sikkert Erindringerne i den Form, han selv ønskede dem offentliggjort. Thi at han har syslet med denne Tanke, fremgaar klart af et Brev fra Herredsfogeden (1909 18/11) til nu afdøde Arkivar Axel Hejls, der ligger sammen med Manuskripterne. Det maa dog bemærkes, at der i dette (II) er foretaget en Del Strygninger, antagelig af hans anden Søn, Oberst Jørgen Hansen, fra hvem Aarbøgernes Redaktion, der intet anede om I's Eksistens, i sin Tid modtog Manuskriptet, og, som jo ogsaa som anført i Aarbøgerne (S. 201, Anm.) har suppleret — og vist delvis mildnet — Afsnittet vedrørende Striden om hans Pension. Betegnende for Karakteren af hans Udeladelser er Udeladelser af en Side (Bl. 307—08), hvor Bispen fortæller om den pinlige

¹⁾ I synes at være nedskrevet mellem 1878 og 1880. Hvad Fakta angaar, ender det med Skildringen af hans Guldbryllup i 1878 og omtaler ikke hans Deltagelse i Provinssynoden 1880. (Jfr. S. Aarb. 1904. S. 209 og 204).

Situation, han kom i, da han ved den officielle Festmiddag efter hans Præstejubilæum (Udg. S. 203) maatte udbringe Kejserens Skaal, og giver et Uddrag af sin Tale.

Den ældste Redaktion virker i det hele noget bredere, medtager f. Eks. flere Smaatræk, der ikke findes i II. Og selvom de to Redaktioner stort set dækker hinanden, er der dog paa flere Punkter ret betydelige Afvigelser. Saaledes findes de Betragtninger, han anstiller i Anledning af sit Cirkulære til Præsterne (Udg. S. 165—74), kun i II, men er i I erstattet med en Udvikling af hans Hensigt med Cirkulæret. Det skulde dels afværge en Masseafskedigelse af Præsterne, dels give dem en Vejledning med Hensyn til Forholdene under Occupationen. Til Gengæld har han i II udeladt saavel en Afskrift af den i Udg. S. 202—03 omtalte Erklæring, om hvorfor han ikke vilde modtage Regeringens Anmodning om at lade sig opstille ved det første Landdagsvalg, som en Karakteristik af de første tyske Landraader i Sønderborg og den ovenfor nævnte Tale for Kejseren. Da de to sidste Udeladelser ikke er uden Interesse, Talen, der jo i grunime ringe Grad beskæftiger sig med Kejseren, giver saaledes et godt Billede af Bispens Indstilling overfor Tidens politiske Frihedsbestræbelser og Nationalitetsløret, er de aftrykte som Tillæg, Talen er dog oversat paa dansk, men med Bevaring af Bispens ofte noget afstumpede Sætninger.

Naar jeg som Foredragsæmne paa vort Aarsmøde i Broager valgte at tale om gamle Biskop Jørgen Hansen i Guderup, var det baade fordi han var en ejendommelig, særpræget og selvstændig Personlighed, og i national og politisk Henseende en udmærket Repræsentant for en helt uddød Retning, som navnlig „Ungdommen“ nuomstunder vist har svært ved at forstaa. Men desuden en Mand, der i sin Tid havde en ikke ringe Betydning netop for Als og Sundeved, lad saa være, at han vel nu er glemte af de fleste.

Inden jeg gaar over til ham, vil det dog være rimeligt at fortælle lidt om det besynderlige Bispedømme, han styrede fra 1848 til 64. Det var saa rart overkommeligt, omfattede kun Als med Undtagelse af Sønderborg og Kejnæs Sogn samt Ærø. Ialt talte det kun 18 Sogne, hvorfor Bispens tillige var Sogne-

præst i Egen²⁾) og ogsaa fungerede som Amtsprovst. Ligesom Femern, der indtil 1864 statsretslig var en Del af Hertugdømmet Slesvig, laa disse Øer i Middelalderen under Odense Stift. Noget efter Reformationen gled Femern ud, men for de to andre Øer paanær Sønderborg og det først 1614 oprettede Kejnæs Sogn, der hørte under Slesvig Stift, bevaredes deres gamle Forbindelse med Fyen. Dette havde den praktiske Betydning, at her, som i Tørninglen, gjaldt ikke den særlig slesvigske, men den kongerigske Kirke- og Skolelovgivning. Vedrørende disse Forhold hørte Øerne ikke under Tyske (slesvig-holstenske) Kancelli, men under Danske Kancelli. Og dette ændredes ikke ved Oprettelsen af Bispedømmet i 1819 eller efter Treaarskrigen, hvor Øernes øverste kirkelige Myndighed ikke var det da oprettede Ministerium for Slesvig, men Danske Kancellis delvise Arvtager, Kultusministeriet.

At de to Øer administrativt henhørte under to Kollegier, medførte naturligvis en Del Besvær og Ekstraskriverier, lad saa være, at det er noget overdrevent, naar den tillige som en Slags Provincialregering fungerende Overret paa Gottorp betegnede Forholdet som „en Kilde til stadige Kollisioner og Tvedragt“. Lige fra 1803 førtes der da ogsaa Forhandlinger om en Ændring, og en Tid lang synes man at have fundet en Løsning i en Plan, der gik ud paa, at Als i kirkelig Henseende blev indlemmet i Slesvig Stift, medens Ærø til Gengæld helt blev lagt til Kongeriget. Planen blev tiltraadt af to Odensebisper (Bloch og P. Hansen), men stødte paa Modstand baade hos deres Efterfølger Fr. Plum (1813—34) og den constituerede Amtsprovst, Pastor Ebbesen i Svendstrup. Deres Hovedindvending var Frygten for at faa Præster og Lærere, der ikke kunde tilstrækkelig Dansk. Thi medens de alsiske Præster hidtil gennemgaaende var bleven uddannede i København, vilde den paatænkte Nyordning medføre, at de for Fremtiden gik til Kiel, ved hvis

²⁾ Præstegaarden ligger i Guderup, hvorfor han regelmæssig omtales som Biskop H. i Guderup.

Universitet alle, der søgte Præstekald i Slesvig Stift, efter en 1768 udstedt Forordning skulde studere i to Aar, det saakaldte *biennium*. Ogsaa Hertugen af Augustenborg var imod Planen, som han mente vilde kunne skade hans Patronatsret til de syv af Sønderherreds otte Kirker.³⁾

Trods de mange og lange Forhandlinger synes det hele dog at være løbet ud i Sandet. Under 9. April 1819 resolverede Kongen nemlig, at den hidtidige Ordning skulde vedblive indtil videre, dog saaledes at der efter Forslag af Danske Kancelli skulde nedsættes en Kommission til at overveje, hvorledes der kunde indføres større Frihed med Hensyn til Lovgivning og Administration.⁴⁾

Hvorvidt der kom noget ud heraf, skal lades usagt, men samme Dag faldt der en anden kgl. Resolution, om Oprettelsen af Bispedømmet Als og Ærø.⁵⁾ Strængt taget behøver disse to Sager jo intet at have med hinanden at gøre, men det ligger dog nær, at der maa have været en vis Forbindelse mellem dem, saameget mere som de nævnes jævnsides i en, en halv Snes Dage senere afsendt Skrivelse til Fyens Guvernør Prins Christian Frederik, den senere Christian VIII.⁶⁾ I en i Gehejmestatsraadets Indstilling optaget Erklæring fra Danske Kancelli om Bispedømmets Oprettelse, der vist ikke helt har været efter dets Hoved, hedder det, at et saa lille Bispedømme ganske vist er usædvanligt. Men, fortsættes der, skulde „Hensigten“, som ikke nærmere defineres, naaes, vil det dog være nødvendigt, at den nye Biskop, i Lighed med hvad der skete, da Lol-

³⁾ Ovenstaaende bygger paa en Erklæring af 1817 12/9 fra Overretten paa Gottorp til Tyske Kancelli, der nu ligger i Indlæg Nr. 128, til Danske Kancelli's 1. Depts. Registrant for 1819: — Ganske karakteristisk siger Overretten om Bispens Hovedindvending, at den »vil fylde enhver Forstandig og Upartisk med Uvilje«. — Om Bienniet jfr. Slesvigs delte Bispedømme. S. 188.

⁴⁾ Danske Kancellis 1. Depts. Forestillingsprotok. 1819, Nr. 75.

⁵⁾ Som ovenfor. Nr. 74.

⁶⁾ En Afskrift af denne Skrivelse af 21. April ligger i det i Anm. 3 nævnte Indlæg Nr. 128.

land-Falster 1803 udskiltes fra Odense Stift,⁷⁾ ogsaa overtog de Pligter, der paahvilede Amtsprovsten. Thi — og nu kommer „Hensigten“ aabenbart for Dagen — herved vilde det opnaaes, at Hertugen af Augustenborg med Hensyn til Kirke- og Skolesager ikke fik baade med Fyens Biskop og tillige med en Amtsprovst at gøre, men alene med en Biskop, „hvorimod han ikke synes at have noget at erindre“. Noget Aktstykke, hvorpaa Kancelliet støtter denne Formodning, har jeg ikke kunnet finde, men det turde være givet, at det er Hensynet til den da ganske unge Hertug Christian August, der har været af afgørende Betydning. Man har aabenbart villet vise Hs. Durchlauthed den Honnør at fritage ham for at forhandle med en saa forholdsvis underordnet Embedsmand som en Amtsprovst; en Biskop kunde bedre gaa. For at forstaa dette maa man huske, at Hertugen ikke blot var Frederik VI's Søstersøn, men ogsaa Tronfølgerens Svoger, idet Prins Christian Frederik 1815 havde ægtet hans Søster Caroline Amalie. Og som Guvernør paa Fyen kan Prinsen jo underhaanden have haft en Finger med i Spillet.

Men fra Stiftet tilbage til Manden. Han var født i Tandslet 1802. Der var Faderen Smed, men han tilhørte en paa Sundevad vidt udbredt Storbondeslægt, var saaledes Fætter til H. P. Hanssens Fader, gamle Christen Hanssen paa Nørremølle. Hvis Bispen efter god, gammel Bondesæd er bleven opkaldt efter sin Farfader, var denne Sandemand i Nybøl Herred. Med Rette kunde han derfor om sig selv have brugt de Ord, med hvilke H. P. Hanssen indleder sine Erindringer: „Min Slægt har dybe Rødder i Sønderjylland.“ Og som vi skal se, prægede dette ogsaa hans hele Tankesæt.

Som Dreng gik han naturligvis i Tandslet Skole, men dette var ham ikke nok. Af en fransk Læsebog, der tilfældig var

⁷⁾ Til Sammenligning mellem de to Stifters Størrelsesforhold skal nævnes, at Lolland-Falster Stift omfattede 99, Als og Ærø kun 18 Sogne.

strandet hos hans Fader, søgte han at lære sig selv Fransk, og en Tid lang læste han ogsaa om Aftenen Tysk med Degnen. Navnlig var han dog — og vedblev at være — stiv i Regning, og det var dette, der ved en Visitats henledte Bispens Opmærksomhed paa ham. Det gav Anledning til, at han fra nu af blev undervist af Præsten, der i Forvejen havde fire—fem Elever. Ikke saa faa Præstegaarde hernede var jo paa den Tid hele smaa Latinskoler.⁸⁾ I 1819 blev han saa Student i København og valgte snart sagt selvfølgelig at studere Theologi.⁹⁾ Baade da og langt senere var Præstekjolen jo det store Maal for Smaa-kaarsbørn, der gik den studerte Vej. Jeg tror dog ikke, at jeg gaar den gamle Biskops Ære for nær, naar jeg mener, han egentlig burde have været Jurist. Et klart og skarpt Hoved havde han og viste sig senere som en fremragende Administrator.

I Tidens almindelige Studenterliv tog han kun ringe Del, holdt sig næsten helt til jævnaldrende Landsmænd. Og heller ikke Hovedstadens rige aandelige Liv, som det udfoldede sig i Litteraturen og paa Theatret, synes at have fængslet ham. Altfor fedt sad han naturligvis ikke i det, men jeg er dog ikke sikker paa, om de Ord ikke ogsaa passer paa ham, som en gammel Præst lod falde, da jeg udtalte min Glæde over at sidde i et Præstekontor, hvis Vægge bogstavelig talt var tapetseret med Bøger: „Mine unge Kolleger siger, at de har ikke Raad, men jeg tror nu, det er noget andet!“

Vi er saa vant til at betragte Alsingerne som særlig lyrisk betonedede. Tænk blot paa Forfatteren til Als' Nationalsang „Af Østerhavets Vove“, Kristen Karstensen, der indtil 64 var Provst her i Broager. Han var født i Ulkebøl. Eller for at gaa ned til vore Dage: Christen Ernst Christensen, Peter Grau og Folke-

⁸⁾ Jfr. Hejselbjerg Paulsen i »Slesvigs delte Bispedømme«. S. 169 f.

⁹⁾ Naar H. P. Hanssen i sin Nekrolog over J. H. i Sønderj. Aarb. 1890 siger S. 22, at det først var hans Agt »at studere Philologi«, skyldes dette en Forveksling mellem Embedsexamen og den saakaldte »anden Examen«, som alle Studenter dengang skulde tage, og hvor de klassiske Sprog spillede en stor Rolle.

maalsdigteren Martin N. Hansen. Men dette gælder saavist ikke Jørgen Hansen. Selv indrømmer han aabent og ærligt i sine Erindringer, at han ganske mangler Sans for alt, „hvad der henhører under Æstetikken,“ ligesom han aldrig har kunnet „bekvemme“ sig til at læse en Roman, hverken de dengang saayndede Walter Scott'ske eller Ingemanns Kongebøger. (S. 30). Det falder da ogsaa godt i Traad hermed, at Pastor Carsten Petersen i sin mærkelige Bog „Slesvigske Præster“ fortæller (S. 132-33), at der ikke i hans Bibliotek fandtes en eneste skønlitterær Bog. Hvad han søgte i sin Læsning — og han blev efterhaanden en meget belæst Mand, velbevandret i den klassiske Oldtids Litteratur og i Religionshistorie — var Fakta og atter Fakta, og det lader sig da heller ikke nægte, at hans Erindringer ofte er en noget tør Kost.

I 1823 fik han en fin theologisk Examen og blev nogle Aar senere Huslærer hos Pastor Schwensen i Hørup, hvis Søn, den sidste danske Præst sammesteds, han skulde forberede til Studenterexamen. Her fandt han sin Brud i en af Præstedøtrene og kom saaledes ind i den stærkt sammengiftede Kreds af „Proprietærer“ og Præster, der var saa karakteristisk for Als baade dengang og snart sagt Aarhundredet ud: Knudsenerne paa Lysholm, Jessenerne paa Majbølgaard, Witzkerne paa Hjortholm, Schwensenerne og Fanglerne.

I 1827 blev han Præst Vesterude i Ballum. Foruden af sin egentlige Præstegerning var han stærkt optaget af Skole- og Fattigvæsenet, Omraader hvor Præsterne dengang havde meget at sige, og for hvilke han stadig bevarede en levende Interesse. Hvorledes var han nu som Præst? Hans religiøse Indstilling maa vist nærmest karakteriseres som en rationalistisk-farvet Højkirkelighed; her som i sin politiske Virken var han „Manden i Midten“. Pietismen saavel som Grundtvigianismen stod ham fjærnt, og efter Carsten Petersen ejede han ikke én Bog af Søren Kierkegaard. Men han var en tolerant Mand, hvad han fik Lejlighed til at vise overfor den første Retning.

Takket være Indflydelsen fra Christiansfeld var der nemlig en Del Pietisme i Sognet. Men, siger han i sine Erindringer (S. 53), „jeg gik ud fra, at saalænge de ikke gjorde sig skyldige i lovstridige Handlinger, vedkom det ikke mig, hvad de tænkte“. En tiltalende Modsætning til den Forfølgelse af de gudelige Forsamlinger, der dengang ikke var saa helt ualmindelig. Som Prædikant tog han sin gamle Lærer Pastor Sabro i Tandslet som Forbilledet. Efter hvad han fortæller (S. 28-29), hævdede denne, at de bedste Prædikener var dem, som Folk troede, at de ligesaa godt selv kunde have holdt, hvorfor hans egne da ogsaa var „simple, fattelige og practiske for Livet“. Maaske har Jørgen Hansen dog drevet det lidt for vidt i denne Retning. I en forøvrigt meget anerkendende Nekrolog i Illustr. Tidende (30. Bd. Nr. 49) siger Forfatteren, at han ikke var nogen god Taler, og karakteriserer hans Prædikener som „væsentlig Moralprædikener“. Men alligevel var hans Kirke altid fuld.

I og for sig trivedes han godt derovre Vesterpaa, hvor han fik bragt Orden i Sognets forvirrede Fattigvæsen. Men Familien vilde have ham hjem, og allerede 1830 blev han derfor Præst i Notmark. Han var bleven kaldet dertil af Hertug Christian August af Augustenborg, der havde Patronatsret til alle Kirkerne i Sønderherred, paa nær Kejnæs, og kom derved i nærmere Berøring med denne omstridte Mand, „æ Herzog“, som han almindeligt kaldtes i mine Drengaar, da Mindet om ham endnu var levende. Selvom Hertugen ikke direkte blandede sig i de kirkelige Forhold, var Konflikter med ham vanskelige at undgaa. Thi, som Jørgen Hansen fortæller (S. 57), „det Første han forlangte af Enhver, der skyldte ham en Stilling, var at deele hans Anskuelse om de fyrstelige Rettigheder“, han mente at have, altsaa baade sin Arveret til Hertugdømmerne, naar Kongehusets Mandslinje var uddøet, og sine Særrettigheder som Godsejer i stor Stil. Men paa begge disse Omraader fik han snart en skarp Modstander i den Notmark Præst.

Da Christian Paulsen i Tredverne ved sine Skrifter aabnede

Kampen mod Slesvigholsteinismen, traadte Jørgen Hansen i Forbindelse med ham. Han fik da at vide, at man i Haderslev tænkte paa at starte en dansk Avis, der baade skulde kæmpe for Slesvigs Danskhed og dets statsretslige Forbindelse med Danmark, og her vilde man gjerne have ham med. Hertil var han da ogsaa villig. Han stod da allerede forlængst i Opposition til Hertugen, og ikke mindst var hans Uvilje bleven vakt ved dennes Machinationer for at skubbe den af Bønderne ved det første Valg til Stænderforsamlingen i Slesvig 1834 udkaarede dansksindede Gaardejer Christian Bonefeldt til Side for sin Kandidat, Herredsfoged Steffens. Nu blev han en af de første Bidragydere til „Dannevirke“. Hvad der bragte ham frem paa Arenaen, var et i Stænderforsamlingen stillet Forslag om Indførelse af fire ugentlige tyske Timer i de nordslesvigske Folkeskoler. Det var tænkt som et Modtræk mod Nis Lorenzens Forslag om Genindførelse af dansk Retssprog i Nordslesvig, men i et meget sagligt og grundigt Indlæg, der strakte sig over hele fire Numre af „Dannevirke“ — en Afhandling kalder han det da ogsaa selv — paaviste Jørgen Hansen imidlertid, at disse fire tvungne Timer ikke blot var skadelige for den ellers helt danske Folkeskole, men ogsaa til ingen Verdens Nytte for Børnene. Han traadte ogsaa i personlig Forbindelse med „Dannevirke“s Redaktør, Peter Christian Koch, hvem han lovede flere Bidrag, og sendte ham bl. a. en Artikel om „Nutidens Politik“. Den vilde have givet os et Billede af hans egen Opfattelse af dette Spørgsmaal, men desværre kendes den ikke, da det paagældende Nummer blev beslagnet af Politimesteren i Flensborg, hvor Bladet dengang tryktes, uagtet Herredsfoged v. Wimpfen i et Brev til Flor betegnede den som „ganske loyal“. ¹⁰⁾ Trods alle Eftersøgninger i Arkiver og Biblioteker har det suspekterede Nr. ikke været til at finde¹¹⁾, men en Erstatning faar vi dog gen-

¹⁰⁾ P. Lauridsen, Da Sønderjylland vaagnede. I, 203.

¹¹⁾ Jfr. Sønderj. Aarb. 1930. S. 273. Heller ikke i »Kjøbenhavnsposten«, hvor Wimpfen i det nysnævnte Brev til Flor raader denne til at faa den optaget, synes den at have fundet Husly.

nem de af Pastor H. F. Petersen i Sønderj. Aarbøger 1930 aftrykte Breve fra Jørgen Hansen til Koch, der giver et klart Indblik i hans nationale og politiske Indstilling. I et af disse (S. 263 f.) fortæller han saaledes om en tysk Artikel, der i Oversættelse var bleven optaget i „Sønderborg Ugeblad“,¹²⁾ og afskriver det Svar, han havde ment det nødvendigt at give. Bl. a. havde Forfatteren (Herredsfoged Steffens i Nordborg? jfr. S. 268) paastaet, at hvis den nordslesvigske Befolkning fik Valget mellem, om den vilde være rent dansk eller rent tysk, vilde ikke én af Hundrede vælge at være dansk. „Der er Godt og Ondt i alle Lande, og vi ønsker helst at blive, hvad vi ere“, skriver Jørgen Hansen. „Men skulde vi endeligen have Valget, da vilde vel næppe mange Bønder betænke dem, og den gode Mand kund tage feil.“ Med denne Udtalelse bør dog sammenholdes et Tillæg, han i et andet Brev til Koch foreslaar til sin Artikel om „Nutidens Politik“: „Skulde Nogen i denne . . . ville finde den saameget omtalte Tendents til Hertugdømmernes Adskillelse, da maa jeg derimod udtrykkeligen protestere“ (S. 272). De to Citater viser, at han ikke blot var dansk Slesviger, men ogsaa dansk Helstatsmand, der ikke vilde opgive Forbindelsen med Holsten, men opretholde Monarkiet i dets gamle Omfang, hvor Grænsen ikke var Ejderen men Elben. For at forstaa dette maa man jo huske, at selv om Holsten hørte til det tyske Forbund, og Slesvig statsretslig var dansk og dengang overvejende dansktalende, var det snart sagt i alle Livets dagligdags Forhold nærmere knyttet til Holsten end til Kongeriget. For at begynde med Toppen, styredes de to Hertugdømmer gennem det slesvig-holstenske Kancelli. De havde fælles Toldgrænse ved Kongeaaen, og skulde man hernede betale sin Købmandsregning, var det ikke i Rigsbankdaler og -skilling, men i Kurantdaler og hamborgske (opr. lybske) Skilling. Ligeledes var Skattegrundlaget et andet. I Kongeriget Hartkorn, i Hertugdømmerne det middelalderlige Plovta. Intet Under, at man endnu i Be-

¹²⁾ Dette findes ikke i københavnske Biblioteker.

gyndelsen af forrige Aarhundrede om Slesvig kunde bruge Benævnelsen „Dansk-Holsten“.

Det Standpunkt, Jørgen Hansen indtog i Tredverne, beholdt han til 1864. Det viser sig klart i hans saa ofte fremdragne Udtalelse fra 1848, da han i de bevægede Martsdage oplevede Ejderstatens Proklamation paa Casinomødet: „De Folk er gale. Det er en ligesaa stor Separatisme som den anden“, altsaa den slesvigholstenske (S. 139). En lille Snes Aar senere siger han i en Skrivelse til de tyske Kommissærer, der 1864 styrede Slesvig, „at det havde fyldt hans Hjerte med Sorg, at Danske og Tyske ikke kunde leve fredelig sammen i en dansk-tysk Stat“ (S. 179). Og, hedder det videre sammesteds, „Dansk er mit Modersmaal, Tysk delvis mit Familiesprog“. For os virker dette sidste overraskende, men anderledes var det dengang. Indtil Treaarskrigens Afslutning taltes der saaledes altid tysk til Børnene i A. D. Jørgensens Hjem i Graasten, hvor dog, som han siger i sine Erindringer (S. 16 og 17), „Sundveds danskhed i disse forvirrede år havde en af sine hovedrødder“. Hvorfor Bispens Hussprog delvis vedblev at være tysk, skal jeg lade være usagt. Det kan sikkert ikke skyldes Smedesønnen fra Tandslet, hvis Uddannelse jo i Modsætning til de fleste andre slesvigske Præsters, var helt dansk. Snarest skyldes det vel Præstedatteren fra Hørup, hvor man ellers var dansksindet nok, men Tysk var nu engang det fineste. Det være nu hermed, hvad det vil. Dansk var han, og det vedblev han at være selv i det kvart Aarhundrede, han efter 1864 sad som Præst i den tyske Statskirke. Men ganske vist var hans Danskhed af en anden Art end den, der besjælede Frederik Fischer i Aabenraa, om hvem en af hans tyske Modstandere erklærede, at hvis Domsbasunen paa den yderste Dag ikke blæser dansk, staar han ikke op af Graven. Endsige da „Dannevirkes“ saa iltre og lyrisk betonedede Redaktør, der aabenbart havde noget vanskeligt ved at acceptere Jørgen Hansens Helstatsindstilling og — hvad man unægtelig kan forstaa — ved at forsone sig med hans lang-

strakte, tungt læselige Artikler. Det synes, som han holdt nogle af dem tilbage, hvad Chr. Paulsen mildt bebrejder ham, og i et Brev til Flor (1840 17/6) siger han rentud, „Hansen . . . tør vi ikke opfordre til at skrive, da han er alt for detail, kjeder og mangler al poetisk Aand. Han snakker Folk i Søvn“. Et Aars Tid senere, da „Dannevirke“ var vokset i Omfang, anslaar han vel mildere Toner: „Efterat Bladet er blevet saa udvidet og udgaar saa hyppig, er en saadan Medarbejder vor rette Mand“, men tilføjer forsigtig „uden at vi dog derfor ville tilskynde ham til Vidtløftighed“! (P. Lauridsen. IV, 71, 131 og 203). Baade tidligere og senere bevarede Jørgen Hansen da ogsaa Forbindelsen med Bladet, og endnu i 1843 sendte han det „adskillige gode Ting“ (P. Lauridsen. VI, 22). Hvor forskelligt de to Mænd saa paa det rent sproglige Spørgsmaal Dansk og Tysk, fremgaar bedst af deres Indtilling overfor det danske Seminarium, flere havde tænkt paa i al Stilhed at faa oprettet i Nordslesvig. Hansen havde sendt Bladet en Artikel herom, men da han i denne havde anset det for nødvendigt, at det af Hensyn til det ovenfor omtalte Forslag om de fire tyske Timer ogsaa fik tyske Lærere, karakteriserede Koch det som „en Tvetulle“, „Det skulde være rent Dansk, ellers ingen“. Ja, i et Brev til sin Mentor Flor, hvori han beder om Undskyldning, fordi han ikke havde sendt ham Artiklen til Gennemsyn, gaar han endogsaa saa vidt som til at udtale: „Iøvrigt er det min Mening, at faaer Pastor Hansen . . . Lov til at raade for den Sag, saa Farvel med Danskheden i Nordslesvig“ (P. Lauridsen I, 221—22). Na, Koch var jo, som alt sagt, et iltert Hoved, hvis Ord ikke skal tages altfor bogstavelig, og at Jørgen Hansen ingenlunde havde svigtet sit Modersmaal, viser et Par Artikler, han nogen Tid efter skrev. I en af dem imødegik han den gamle tyske Skrøne om, at vort gode sønderjydske Maal ikke er dansk: „Taler man her [ø: i Slesvig] ikke dansk, taler man ikke tysk i Holsten“, siger han med Rette og gaar stærkt i Breschen for Reskriptet af 1840, der havde paabudt dansk Rets- og Admini-

strationssprog i Nordslesvig. Det var en simpel Retfærdigheds-handling mod Befolkningen, til hvis Sprog Øvrigheden hidtil ikke havde taget Hensyn. Men vel at mærke fremkom saavel disse som andre Indlæg fra 1840 ikke i „Dannevirke“, men i en tysk Avis, nemlig det dengang endnu ret neutrale „Kieler Correspondenzblatt“ (jfr. Erindringer. S. 74—75). Den mest træffende Karakteristik af ham giver sikkert P. Lauridsen i sit prægtige Værk „Da Sønderjylland vaagnede“ (I, 66): „Stiv, gammeldagstænkende og rationalistisk bundede han langt dybere i det daværende slesvigske Liv end Flor og hans Mænd. Han var dem en trofast Støtte i Gennembruddets Dage, men senere formaaede han ikke at vinde med i det stærke Aands- og Frihedsliv, der bar Udviklingen“.

Det var dog ikke blot Hertugens antidanske og statsopløsende Politik, der bød ham imod. Ogsaa hans hensynsløse og junkeragtige Adfærd mod Bønderne paa hans talrige Godser bragte hans Bondeblod i Kog. Thi han glemte aldrig „den Stand, jeg af Naturen syntes bestemt til at skulle tilhøre“ (S. 97). Den kunde give sig Udslag i direkte Uretfærdigheder, som f. Eks. ved Hoveriafløsninger, i smaalige Chikanerier, som naar han nægtede de Bønder, der ikke havde stemt paa hans Kandidat (Steffens) til Stænderforsamlingen, Adgang til at faa deres Hopper bedækket paa hans Stutteri paa Augustenborg.¹³⁾ Men ikke mindst viste den sig i den Maade, hvorpaa han udøvede sin Jagtret. Jeg husker endnu fra fordums Tider min gamle Ven Jørgen Iversen i Svejrups Harme over de hertugelige Jagter, og det var sikkert ikke helt galt, naar Jørgen Hansen i 1838 spaaede „Dannevirke“ større Udbredelse paa Als og Sundeved, „især om De ikke vil spare Jagten“ (Sønderj. Aarb. 1930. S. 271).

Men — Hertugen var nu en Gang hans Patron, alt blev rapporteret til ham, og med Rette eller Urette ansaa han det derfor nødvendigt at gaa lidt sagte med Dørene. Da „Danne-

¹³⁾ Jfr. om dette sidste Hertugens Brev af 1834 26/10 i »Danske politiske Breve fra 1830erne og 1840erne«. I, 56.

virke“ begyndte at udkomme, turde han saaledes ikke selv tegne sig som Abonnent, men fik en venligsindet Nabopræst til at holde Bladet. Selvfølgelig var man dog paa Augustenborg klar over, hvor han stod, og det følte derfor som en stor Lettelse, da Christian VIII, der vidste, at han gerne vilde bort fra det hertugelige Distrikt, 1845 udnævnte ham til Præst i Egen, der var et kongeligt Kald.

Snart skulde han dog naa højere op paa Rangstigen. Kongen var klar over, at Biskoppen paa Als havde en farlig Stilling. Da den gamle Biskop Tetens ønskede at tage Afsked, og Kongen „vilde have en Mand, han kunde stole paa“ (S. 81), blev Jørgen Hansen derfor hans Efterfølger i Febr. 1848.

Hans Udnævnelsesbrev ender med den Passus, at han „skal finde sig i de Forandringer, som det muligen maatte behage os (o: Kongen) at befale foretaget med bemeldte Bispedømme“ (S. 85). Der sigtes her til den af Christian VIII paa-tænkte Deling af Slesvig i to Generalsuperintendenturer efter Kirke- og Skolesproget, altsaa et for Sydslesvig og et for Nord-slesvig, i hvilket Als og Ærø da naturligvis maatte indgaa.¹⁴⁾ Det fremgaar af hele Sammenhængen, at det er herpaa, der tænkes, naar den senere Stiftsskriver, daværende Redaktør for „Nationaltidende“ H. R. Hiort-Lorenzen i sin Nekrolog over Jørgen Hansen, som han personlig maa have staaet nær — han kalder ham sin gamle Ven — fortæller, at han var tidlig stemt for Slesvigs Deling.¹⁵⁾ Det er altsaa noget andet, end naar H. P. Hanssen i sine Erindringer (II, 39) skriver, at efter Hertugdømmernes Indlemmelse i Prøjsen „havde han sluttet sig til Delingstanken“. Vi ved ikke, hvorledes han tidligere havde stillet sig til en saadan *statsretslig* Deling, en Tanke, der jo allerede i 1848 var fremme baade fra dansk og tysk Side. Men efter hele hans Indstilling overfor Hertugdømmernes Forhold saavel ind-

¹⁴⁾ Jfr. Slesvigs delte Bispedømme. S. 350 f. 39.

¹⁵⁾ Journalistforeningens Kalender »Danmark«. 1890. S. 29. Jfr. til-lige en Nekrolog af Th. H. (Theodor Hindenburg?) i Illustr. Tidende, 30. Bd. Nr. 49: »Tanken om Slesvigs Deling var ham ikke fremmed.«

byrdes som til Kongeriget, forekommer det mig lidet sandsynligt, at han har delt den. Selve den *administrative* Deling af Slesvig i to Stifter blev forøvrigt gennemført af Slesvigholstenerne og i nogle Aar opretholdt af den danske Regering, idet Provst Jep Hansen i Jordkær og den loyale Præst Asschenfeldt afløste de af den provisoriske Regering indsatte Provst Rehhoff og N. Nielsen. Først 1854 udnævntes Provsten U. S. Boesen i Fjelstrup til Biskop — ikke Superintendent — over hele det gamle Slesvig Stift, altsaa med Undtagelse af Als, Ærø og Tørninglen.¹⁶⁾

Ligesaa tilfreds Øens danske Befolkning var med sin nye Biskop — alle Bønderne i hans gamle Sogn kom saaledes over for at ønske ham tillykke — ligesaa forbitret var man paa slesvigholstensk Side. Paa Augustenborg, hvor man betragtede ham som Sjælen i den danske Opposition, „rasede“ man, og hans tysksindede Efterfølger i Notmark Fr. Petersen skrev senere, at hans eneste Fortjeneste bestod i, „at han personlig var en retskaffen Mand og tillige en fanatisk Dansker, men manglede ellers helt kirkeligt Sindelag og al kirkelig Begavelse“.¹⁷⁾ Hvor stor Tillid, Regeringen havde til ham, viste sig, da den først udnævnte ham til Medlem af den „Immediatkommission“, der efter Vaabenstilstanden i Malmø skulde styre Hertugdømmerne, og da den paa Grund af tysk Sabotage ikke kunde træde i Virksomhed, til Medlem af en lignende Bestyrelseskommission for Als og Ærø, der under hele Krigen var besat af danske Tropper. I over et Aar havde han sammen med den loyale Amtmand Johannsen fra Haderslev — i nogle Maaneder ogsaa alene — den øverste civile Styrelse af Øen, hvilket ikke løb af uden Rivninger med de militære Myndigheder.

¹⁶⁾ Slesvigs delte Bispedømme. S. 358.

¹⁷⁾ Fr. Petersen. Erlebnisse eines schleswig'schen Predigers. 1856. S. 130. — Om dennes Skæbne i de bevægede Aar 1848—49, for hvilken Biskoppen gør udførlig Rede, har Aage Dahl givet en kort Oversigt i S. Aarb. 1929, S. 145 f.. Her skal blot tilføjes, at han ved sine ondsindede Beretninger var en af de fordrevne tyske Præster, der bidrog mest til at lægge Danmark for Had.

Rent militært havde Danmark sejret i Treaarskrigen, men i politisk Henseende havde man ikke naaet det Maal, man først havde sat sig: Danmark til Ejderen. Tværtimod hade man ved de saakaldte Aftaler af 1851—52 med Prøjsen og Østrig maattet forpligte sig til ikke at knytte Slesvig nærmere til Kongeriget, end Holsten blev det. Tiden mellem Krigene sled sig derfor hen med Forsøg paa at skabe en Fællesforfatning, der kunde holde Monarkiet samlet, indtil man endelig brød overtvært og paa det for os uheldigst mulige Tidspunkt i 1863 gennemførte Novemberforfatningen, der helt udelukkede Holsten. Det blev Christian IX's meget tunge Pligt faa Dage efter sin Tronbestigelse at underskrive denne Forfatning, som blev den direkte Anledning til Krigen 1864. Men tillige havde man ved de saakaldte Sprogreskripter af 1850 og 51 nationalt søgt at vinde, hvad der af Mellem- og Sydslesvig endnu var dansk-talende — og lidt til endda. Efter dem blev Skolesproget dansk i 48 Landsogne—dog med 4 ugentlige tyske Timer —. Kirkesproget afvekslede dansk og tysk, medens der gaves frit Valg mellem de to Sprog ved Domstolene og i den verdslige Administration.

Hvorledes stillede Bispnen i Guderup sig nu til alt dette? Al-lerførst Sprogreskripterne, der jævnsides med det storpolitiske var Tyskernes Hovedangrebepunkt. De var tænkt som en Gennemførelse af Frederik VI's desværre aldrig udførte Reskript af 1810, der paabød, at Dansk skulde være Kirke-, Skole- og Rets-sprog, hvor det var „Allemands Sprog“. Dengang havde det vel nok kunnet gennemføres med Held, nu efter Fyrrernes Nationalitetskamp og en blodig Krig var det forsent. Tysk var nu engang „die heilige Sprache“, og selv i loyale eller rent dansk-talende Sogne stødte de paa Befolkningens Modstand eller i bedste Fald Ligeegyldighed. Mod dem havde Bispnen dog i Mod-sætning til en anden konservativ Dansk-Slesviger, Angelboen, Biskop Martensen, intet at bemærke, men bifaldt dem helt. „Jeg forstaaer ikke, hvor der i Tyskland derover kunde hæves et

Ramaskrig“, siger han i sine Erindringer (S. 43) og minder spot-
tende om, hvorledes Prøjserne gik frem mod det danske Sprog
i Nordslesvig i Skole og paa Tinge. Hele den politiske Udvikling
tiltalte ham derimod ikke, for at bruge et mildt Udtryk. At
han var en erklæret Modstander af Ejderpolitiken, er alt sagt,
men ligesaa utilfreds var han med de forskellige Fællesforfat-
ninger. Ved Valget til Rigsraadet for Monarkiet i 1855 brændte
han saaledes sin Stemmeseddel! Præsterne skulde overhovedet
ikke give sig af med Politik, for ikke at vække Splid i deres
Menigheder. Og paa mange af de unge danske Embedsmænd,
der kom herved, saa han med nogen Skepsis. Vel var de aller-
fleste dygtige og retsindige Mænd, men de kendte intet til Folk
og Forhold hernede, følte sig for meget som Missionærer og Be-
friere (S. 146). Ja enkeltvis kunde de optræde taktløst og dumt,
som naar en af dem ved en Fest for det danske MindretaliStæn-
derforsamlingen udtalte: „Man taler om slesvigske Eiendomme-
ligheder, jeg kjender ikke Andet end slesvigske Jammerlighe-
der“ (S. 150). Overfor Slesvigholstenerne ønskede han Fred og
Forsoning, og Rejsningen af Flensborgløven betragtede han
som et „Misgreb“ (S. 152). Det var han nu ikke ene om.
Ikke blot den konservative Helstatsmand, Overpræsident v. Ro-
sen i Flensborg, men ogsaa en saa fuldgod Nationalliberal som
Johs. Helms, Forfatteren til „Jeg elsker de grønne Lunde“, der
som Frivillig havde deltaget i Treaarskrigen, syntes ikke om
den.¹⁸⁾ Hans Ønskedrøm var en Tilstand som før Nationalitets-
kampens Begyndelse i Tredverne, og der er noget tragisk i, at
den ellers saa kloge og forstandige Mand ikke kunde eller vilde
indse, at man ikke kan dreje Historiens Hjul tilbage, aller-
mindst da ikke, naar der som her var flydt saa meget Blod.

Saa kom 1864. Meget mod sin Vilje blev Bispen paa selve
Dybbøldagen valgt som Medlem af det ved Novemberforfatnin-
gen skabte Rigsraads Landting. Han mødte da ogsaa i

¹⁸⁾ Jfr. Sprogforeningens Almanak. 1947. S. 65—66.

København, men faa Dage efter erobrede Prøjserne Als, og efter Aftale med Premierministeren rejste han derfor hjem, hvor han troede at kunne gøre mere Nytte end i København. Over det endnu ikke besatte Kejnæs naaede han da ogsaa lykkelig til Guderup og udsendte omgaaende et Cirkulære (S. 165 f) til Stiftets Præster, der for at bruge hans egne Ord (S. 168) „har været underkastet megen forskjellig Bedømmelse“. Forøvrigt i Overensstemmelse med den danske Regering opfordrede han dem nemlig til at blive paa deres Plads, tage de deraf følgende Konsekvenser og adlyde den bestaaende Magt. I sine Erindringer drøfter han indgaaende, hvad der kan siges for og imod denne Holdning. Han indrømmer, at ikke mindst under de daværende Forhold vil det for mange være et meget tungt Offer. Men, fortsætter han, derfor er det ikke mindre hæderligt at bringe dette Offer end at overlade Fjenden Pladsen. Og det saa meget mere, som hvis der er nogen, „der af Embedsmandens Bortgang har Fordeel, saa er det Fjenden, der derved i Regelen erholder Leilighed til at anbringe en Mand, der bedre virker i hans Aand“ (S. 171). Hans Indflydelse var da ogsaa saa stor, at da der 1867 krævedes, at Embedsmændene skulde aflægge Troskabsed til Kongen af Prøjsen, var der kun tre af Als' Præster, der vægrede sig ved at aflægge Eden.¹⁹⁾ Der kan da heller næppe være Tvivl om, at hans Indstilling overfor dette Spørgsmaal — han opfattede Eden som en simpel Lydigheds-erklæring — var Grunden til, at saa yderlig faa af de gamle danske Lærere i Aabenraa og Sønderborg Amt nægtede at aflægge Eden. Og hvad dette betød for Børnene, vil man kunne faa et indtryk af ved i H. P. Hanssens Erindringer (I, 66 ff) at læse om hans Skolegang i Snogbæk, hvor de Skarns Unger fulgte Lærerens Eksempel og rev „Schleswig-Holstein meerumschlungen“ ud af den paabudte tyske Læsebog og gladelig sang danske Fædrelandssange i den sidste Skoletime, hvor de var sikre paa ikke at faa Besøg „af høje Herrer“. Anderledes

¹⁹⁾ Sønderjyllands Historie. V, 45.

var det jo Nord- og Vesterpaa. Dér fulgte man Krügers Parole og saa just ikke med blide Øjne paa de Lærere, der havde aflagt Eden. „Egentlig danske Mænd, endskøndt de nok begge har aflagt Eden“, hedder det i et samtidigt Brev om et Par af dem.²⁰⁾ Der var kortsagt det samme Skel i det daglige Liv som i den store Politik, hvor vore Landdagsmænd en Tid lang endogsaa efter Krügers Død nægtede at aflægge Ed paa den præjsiske Forfatning og derved udelukkede sig selv fra at indtage deres Pladser i Landdagen. Ret tidlig rejste der sig imidlertid Protest herimod, ikke blot paa Als og Sundeved, men ogsaa i Haderslev Østeramt, medens Vesteramtet var Ednægternes faste Borg. Denne Meningsforskel kom ogsaa til at gribe ind i Bispens Liv.

Krigen havde faktisk ophævet hans Bispedømme, idet Ærø vedblev at være dansk, og de tyske Civillkommissærer, der foreløbig styrede Hertugdømmet, havde derfor afskediget ham som Biskop over Als og givet ham Valget mellem at vedblive at være Præst i Egen eller nedlægge sin Stilling som Biskop over Ærø. Herom førtes der mange og lange Forhandlinger, men endnu længere og bitrere var den Strid, han havde med den danske Regering om sin Bispepension for Ærøs Vedkommende. Efter 10 Aars Forløb syntes den endelig at faa en for ham gunstig Løsning ikke mindst takket være en Henvendelse fra Ahlmann, der stærkt fremhævede den Betydning, han havde haft for Danskheden baade før og efter 64. Den strandede dog paa en Protest fra Haderslev Vesteramt, der endog gik saa vidt, at den erklærede, at en Imødekommen af hans Krav vilde blive følt som et Slag i Ansigtet paa Krüger. Man naaede derfor kun en halv Løsning, med hvilken han slog sig til Ro.

Selv fortsatte han sin Gærning som Sognepræst i Egen til sin Død d. 16. Aug. 1889, højt elsket og æret af sin Menighed. Han havde nu forsonet sig med Tanken om Slesvigs nationale Deling og udtalte sig med megen Skarphed om det præjsiske Sty-

²⁰⁾ Min »Nordslesvig 1864—1909«. S. 58.

re, da hans unge Slægtning H. P. Hanssen engang besøgte ham (Et Tilbageblik. II. 38-39). Men noget af den samme Dobbeltthed, der havde præget ham i fordums Tider, var der stadig over ham. Regeringen var ganske klar over, hvad han betød for Stemningen paa Als, og opfordrede ham til at stille sig som Kandidat ved det første Landdagsvalg i 1867. Dette afslog han selvfølgelig, hvorimod han ikke mente at kunne sige Nej til den prøjsiske Orden, der blev tilbudt ham ved hans 50-aarige Præstetjubilæum 1877, selvom han, som han spottende skrev — og ogsaa sagde i sin som Tillæg aftrykte Takketale ved den officielle Middag — ikke kunde indse, at han havde gjort sig særlig fortjent af Prøjsen (S. 203). Og af hans to Sønner blev den ene, Jørgen H., dansk Officer, den anden Chr. H. 1868 Herredsfoged og Dommer og Politimester i Nybøl Hrd. med Bolig i Broager uden dog at opgive sit danske Sindelag.

Ja selv ved hans Jordefærd, der havde samlet et mægtigt Følge, vedvarede denne Dualisme. For første og sidste Gang mødtes her Gustav Johannsen, Redaktør Jessen og H. P. Hanssen med den gamle Landraad v. Tschirschnitz og Sønderborgs tyske Kommandant. „Et Afsnit af Sønderjyllands Historie fandt med dette Dødsfald sin Afslutning“, skriver H. P. Hanssen med Rette i sine Erindringer (II, 40).

At hans Landsmænd tilslut forstod ham, hvad enten de nu hørte til Protest- eller Forhandlingsfolkene, for at bruge de gamle Slagord, fremgaar noksom af, at „Flensborg Avis“ aftrykte „Dybbøl-Posten“s meget lange, sikkert af H. P. Hanssen skrevne Nekrolog.²¹⁾ Mere kneb det i Kongeriget. Jeg mindes endnu tydelig, hvorledes jeg engang som ung Lærer maatte bryde en Landse for den gamle Biskops Ære med min Skolebestyrerinde, der beskyldte ham for at være en arg Tysker.

M. Mackeprang.

²¹⁾ Ogsaa Hiort-Lorenzen bifalder i sin S. 14 Anm. 16 anførte Nekrolog ganske hans Holdning efter 1864.

TILLÆG

A.

Redaktion I. S. 297—99, der slutter sig til Udg. S. 203. Forud for det gaar en Afskrift af den sammesteds nævnte Indberetning.

. . . . Landraad Matthiesen var en født Flensborger og oprindelig loyal dansk, men hørte til de mange, som den danske Regjering ved sit ukloge Forhold havde stødt fra sig, og som derfor 1848 var reven med af Strømmen, og nogle Aar senere havde erholdt Ansættelse i Pommern, men 1864 med saa mange andre var kommen tilbage. Som preussisk Embedsmand holdt han og maatte han holde over den preussiske Autoritet, men han opdagede dog snart, ligesom v. Zedlitz, at de gamle Slesvig-holstenere ikke alle vare Dydsmønstre. En Tidlang varetog han sit Kald uden at blive forulempet, men da v. Bitter var bleven Regjeringspræsident,²²⁾ skulde dansk Sprog og Alt, hvad dansk var, med Magt udryddes, og da Landraad Matthiesen ikke vilde lade sig bruge til Alt, kun vilde haandhæve Loven, maatte han søge sin Afsked,²³⁾ som han erholdt med Pension. Han erfarede ved denne Leilighed, at de, som han havde troet sine Venner, vare ham langt farligere end de, som han holdt for sine Fjender. Blandt dem, med hvilke v. Bitter havde lang Forhandling, var den for Løgn og Uredelighed af Overtribunalet i Berlin senere ligefrem afsatte Amtsdommer Boisen paa Nordborg. Landraad Matthiesen lever i Kiel, har Pension og flere communale Hverv, samt viser megen Interesse for den herværende Befolkning, har ogsaa viist mig samme. Flere Landraader vare her kun en kort Tid, de søgte ikke mig, og jeg ikke dem, dog veed jeg, at der blev indberettet om mig. Som man sagde ved v. Bitters Foranstaltning kom nu Landraad Magdeburg til Als.

²²⁾ 1873. Om den af ham indslaaede skarpere Kurs, en »Köllerpolitik for Köller« omend i adskillig mindre Format jfr. min »Nordslesvig 1864—1909«, S. 85 ff.

²³⁾ 1874. Han efterfulgtes af v. Saldern, medens den nedenfor nævnte Magdeburg var Landraad 1876—79. Jfr. »Nordslesvig«, S. 88 og 101.

Han var en ganske ung Mand, der nyelig havde taget den saakaldte Referendarexamen i Berlin, da Krigen med Frankrig udbrød, eller maaskee under denne, og strax havde erholdt Ansættelse i Metz, hvorfra han blev forsat hertil. Han var en født Nassauer, og hans Hiem lige saa godt annecteret, som saa mange andre Lande, hans Fyrste lige saa godt afsat, som saa mange andre Fyrster; men han havde stortydske Sympathier og var aabenbart kaldet hertil for at virke i stortydske Interesse, navnlig modvirke den i det nordlige Slesvig herskende Danskhed. Dansk kunde han ikke, men var iøvrigt en meget fiin og dannet, vist ogsaa retsindig, samt meget dygtig Mand. Han havde læst den i 1848 i Nottmark suspenderede Pastor Petersens „Erlebnisse“, men som det syntes, om min Person ikke dannet sig det Billede, som Pastor Petersen tilsigtede. Han var aabenbart i tydske Retning, hvad Finsen, tidligere Borgmester i Sønderborg, derpaa Landshøvding paa Island, havde været i dansk Retning, kun aldeles høflig og langt fra i Overmod at fornærme nogen. Vort Forhold var [i] det ydre venskabelig. Jeg varetog mit Embede, udtalte i private Kredse min Mening om de nye Foranstaltninger, som jeg i den danske Tid havde gjort, men indlod mig aldeles ikke i Nogetsomhelst, der stod i Forbindelse med Politiken. En stor Behagelighed for mig var det, at min Ven fra Barndomsdage Fangel var min Provst. Da der næppe var Nogen, der kjendte den danske Kirkeret og de her gjældende kirkelige Forhold, og disse kom til Forhandling, følte jeg mig opfordret til at meddele saavel Consistoriet i Kiel som Kirkevisitoriet, da navnlig Landraadsamtet, en udførligere Fremstilling af Øens kirkelige Forhold i politisk og kirkelig Henseende . . .

B.

Redaktion I. S. 301—07, der slutter sig til II's Skildring af Præstebubilæet (Udg. S. 203—04).

. . . . I ethvert Tilfælde troede jeg ikke at kunne undslaae mig for lige saavel i det Ydre, som i det Indre at vise, at jeg

paaskjønnede den mig viste Opmærksomhed. Jeg inviterede derfor Landraaden med Præsterne samt Menighedens Deputation, en valgt Mand af hver By, og Degnen Matzen. Det var ikke en let Sag ved denne Leilighed at udbringe Kejserens Skaal uden at fornægte sig selv og sin Fortid samt i Overværelse af et saa blandet tildeels officielt Selskab, en preussisk Landraad, gamle Slesvigholstenere, ivrige Danske. Skjøndt Nogle kun forstod lidt Tydsk, maatte den udbringes paa Tydsk. Det vil maaskee ikke være uden Interesse at hidsætte denne, skiondt der kun kan indestaaes for Tanken, ikke for det enkelte Ord:

Før jeg beder Dem drikke et Glas paa Hs. Majestæt Kejserens og Kongens Vel, vilde jeg gjerne fremstille mit Standpunkt under de mange indviklede Forhold, under hvilke jeg har levet. Jeg ved, at D'Hrr. har hørt og læst mange forskellige Bedømmelser af mig. Jeg er bleven skildret som en sort Sjæl, og Gud ved hvad ellers, og gamle Venner har ikke turdet besøge et saadant Menneske. Der er bleven skrevet en hel Bog, i hvilken jeg spiller en Hovedrolle.²⁴⁾ Gud har nu givet mig den Naade ikke at lade min Sindsro forstyrre af sligt. Paa den anden Side har jeg erfaret mange Beviser paa Kærlighed, og at ikke alle bedømmer mig paa denne Maade, viser Tilstedeværelsen af saa mange skattede Embedsbrødre og Venner og fremforalt den mig i Dag af Hs. Majestæt Kejseren og Kongen tildelte Udmærkelse. Jeg beder Dem derfor drikke et Glas paa hans Velgaaende, men vilde dog gjerne først nærmere fremstille det Standpunkt, jeg har indtaget i hele mit offentlige Liv. I Bedømmelsen af alle ydre Fænomener har jeg bestandig i de ydre Fænomener kun kunnet se et Middel til at naa et aandeligt Formaal. I enhver religiøs Doctrin, enhver religiøs Institution, enhver religiøs Handling har jeg kun kunnet se et Middel til i Mennesket at vække en hellig Aand, det vil sige en Aand, der skyer det Onde og vækker Kærligheden i Menne-

²⁴⁾ Petersens ovenfor S. 15 omtalte »Erlebnisse«.

sket. Men her er nu mindre Tale om religiøse Anskuelse end om det Standpunkt, jeg har indtaget overfor de politiske Konstellationer. Men jeg har ogsaa her den samme Anskuelse. Jeg har kun kunnet bedømme alle Fænomener i det borgerlige Liv ud fra det Synspunkt, om hvorvidt de tjente til en virksom og heldbringende Samvirken af Menneskene. Den saa ofte omtalte „Frihed og Lighed“ har jeg stadig kun kunnet opfatte som en Frase. Thi Frihed til det gode er ogsaa Frihed til det onde, og i et Samfund kan ingen have Frihed til at gøre, hvad han vil. Ligeledes maa der i et Samfund være en Regering og kan ikke være Lighed. Lighed er en Uting. Jeg har derfor aldrig, selv ikke i mine yngre Aar, sværmet for en saakaldt fri Forfatning. Et Folks Lykke er ikke afhængig af Statsformen, men af Folkets Aand. Naar der er Aand i et Folk, kan der herske den største Frihed og den største Lykke under den mest uindskrænkede Absolutisme. Den danske Konge Frederik VI var saa uindskrænket en Hersker, som det er muligt. Hans Vilje var Lov og kunde gøre enhver et Hoved kortere. Men hvis han vilkaarlig havde gjort det én Gang, to Gange, tre Gange, saa vilde den moralske Følelse have rejst sig og styrtet ham fra Tronen. Det Folk, der lader sig tyrannisere, kan kun regeres ved Tyranni og fortjener at blive tyranniseret. Paa den anden Side kan den frieste Statsform ofte være forbundet med det største Tyranni. Man tænke kun paa Frankrig 1793 og 1871. Jeg kan derfor ikke se anderledes paa Statsformerne, end at den bedste Statsform er den, under hvilken Folket befinder sig bedst, og det afhænger af Folkekarakteren og Omstændighederne. Andet er der ikke at sige om den Ting. I Tredverne, da jeg var en ung Mand, drøftede jeg dette med en Ven [og Slægtning]²⁵⁾ der var endnu yngre [og nu bor i Tyskland som Professor i Nationaløkonomi]²⁵⁾. Efter Revolutionen i Paris 1830 sværmede næsten hele Europa for saakaldte

²⁵⁾ De indklamrede Ord er overstreget i Manuskriptet. Der sigtes øjensynlig til den bekendte Agrarhistoriker Georg Hansen, der var hans Fætter.

liberale Forfatninger, og min Ven var meget indtaget i dem. Jeg henviste til Grækenlands og Roms Historie ja selv til Frankrigs efter 1830 og gjorde opmærksom paa, at 100 Mennesker ganske vist besidder mere Intelligens og Erfaring end ét, men at med 100 Mennesker er ogsaa 100 private Intereser og mange Lidenskaber forbundet, hvortil desuden endnu kommer, at af 100 udøver kun 3 til 4 nogen Autoritet. I min senere Correspondance har jeg stadig gentaget, at jeg endnu stadig har denne Opfattelse. Paa samme Tid [altsaa vel i Tredverne] skrev jeg i et herværende tysk Blad en Artikel „Das Steuerbewilligungsrecht und unsere Verhältnisse“,²⁶⁾ hvori jeg søgte at gøre gældende, at Skattebevilligelsesret kunde være god nok, men der var andet at ordne, som vilde være vigtigere. Artiklen blev beslaglagt et Tidernes Tegn! Jeg har troet at turde forudskikke dette for at forklare mit Forhold til vort eget Virvar. Men jeg beder Dem om i mine Bemærkninger ikke at se nogen politisk Diskussion, men kun mit Syn paa Sagen. Det var min Opfattelse, at Danske og Tyske skulde være bleven sammen og forligtes indbyrdes. Jeg var derfor ligesaa lidt en Ven af Holstens Adskillelse fra Slesvig som af Hertugdømmernes Adskillelse fra Danmark. Da nu Revolutionen i Paris 1848 havde gjort Folk gale, og der i Martsdagene allesteder var „Revolution og Rebellion“, gjorde jeg den daværende Kancellipræsident i København, Bardenfleth, min Opvartning, netop da Folk forsamlede sig i Casino ligeved hans Bolig for at proklamere Slesvigs Adskillelse fra Holsten. Jeg sagde til ham „de Folk er gale“²⁷⁾. Han saa paa mig uden at mæle et Ord; jeg gjorde Audiensen kort og anbefalede mig. Overalt forsamlede sig nu de politiske Skræddere for at sy nye Uniformer til Staterne. Legemernes Sundhed brød de politiske Modejunker sig ikke om. Saaledes var det ogsaa hos os. Paa given Foranledning gjorde jeg 26. Marts 1849 i en Skrivelse til Ministeriet mit ovenfor fremstil-

²⁶⁾ Jfr. Udg. S. 77—78.

²⁷⁾ Jfr. S. 11. Eftersætningen, »Det er en ligesaa stor Separatisme som den anden« [den slesvigholstenske], har Bispnen aabenbart ikke fundet det opportunt at medtage!

lede Syn paa Statformerne gældende og fraraadede i bestemte Udtryk at fortsætte, spaaede ondt deraf. Naturligvis uden Held. Under Krigsurelighederne stod jeg paa Regeringens Side uden at kunne stemme overens med Regeringen i de interne politiske Bestræbelser. Hvad jeg har anført vil forklare mit Standpunkt i begge Retninger. Jeg blev stillet ved Siden af to holstenske Hædersmænd, Grev Carl Moltke, holstensk Godsejer, og Dithmarskeren Konferensraad Johannsen, mangeaarig Amtmand i Haderslev.²³⁾ Med dem begge stemte jeg fuldstændig overens. Vi var liberale, d. v. s. saa vidt man skulde være human, og nationale, forsaaavidt som vi anerkendte Nationaliteten som et Element i Staten, der dog ikke bør være dominerende, men ellers absolut ikke national-liberale, som Politikerne kaldte og kalder det. Da Grev Moltke gik sin Vej, levede jeg i den bedste Overenstemmelse med Konferensraad Johannsen. Vi tog ingen Notits af patriotiske Taler, thi patriotiske Taler og patriotisk Sindelag er to meget forskellige Ting. Bag Talerne skjuler sig ofte private Interesser og ikke sjælden Privathad. Mundtlige Angiverier fandt døve Ører, og skriftlige uden Kendsgærninger blev lagt ad acta. Da Konferensraad Johannsen gik tilbage til Haderslev, søgte jeg at blive fritaget for den civile Forvaltning, hvad der ogsaa lykkedes mig, om end først efter gentagne Anmodninger. Nu kunde jeg helt hellige mig til mit biskoppelige Embede. Forholdene var her abnorme. Den danske Kirkeoverhøjhed udelukkede Hertugdømmernes Forvaltning og Love, men paa den anden Side ansaa jeg den danske Rigsdag som incompetent til at give Love for os. Jeg opponerede derfor mod Løsning af Sognebaandet, mod Konfirmation to Gange om Aaret, mod Skoleloven af 1856, samt mod at Kirkemidlerne opførtes paa Finansbudgettet. Efter lange Forhandlinger blev min Opposition godkendt som berettiget. Det er imidlertid klart, at en saadan Tilstand ikke kunde være holdbar hverken i Almindelighed eller her. Jeg sagde

²³⁾ Som Medlem af den saak. »Immediatkommission«. Jfr. S. 15.

derfor ogsaa Regeringen saa ofte mit Embede gav Anledning dertil, og enhver, der vilde høre mig, at en Forandring var nødvendig. Jeg haabede imidlertid stadig paa en fredelig Løsning, men tog Fejl paa dette Punkt. Da nu Katastrofen kom fra Berlin, ansaa jeg det for min Pligt at acceptere de givne Forhold, som jeg hverken havde fremkaldt eller kunde have hindret, og opfordrede i et Cirkulære Gejstligheden til at gøre det samme. Friherre v. Zedlitz lod Cirkulæret trykke som Tegn paa, at han anerkendte dets Indhold. Med Hr. v. Zedlitz havde jeg en Samtale og senere en længere Brevveksling. Jeg har ikke færre end 8 Breve fra ham. Han anerkendte fuldstændig min Holdning, og jeg kan ikke lade være med at erklære, at jeg i det hele er bleven behandlet over al Forventning af ham. Det var en Følge af hele min Holdning, at jeg ikke tilfredsstillede noget Parti. I Rigsdagen i København erklærede man, at man intet skyldte en Mand, der havde aflagt Troskabsed til Kongen af Prøjsen. Her har man forsynet Regeringen med Masser af Akter om min Ringhed. Jeg under de Herrer den Fornøjelse og Papirmøllerne den Fortjeneste, thi ingen Regering tager Notits af Angivelser uden Kendsgerninger. Jeg har stadig stræbt efter at være en ærlig Mand og troer at have tjent Kongen af Danmark som en ærlig Mand, selv naar jeg har været i Opposition til Regeringens Forholdsregler. Overfor Prøjsen ved jeg ikke at have haft andre Fortjenester end enhver ærlig Mand, der ærlig stræber efter at opfylde de Forpligtelser, han har paataget sig. Naar derfor Hs. Majestæt Kongen og Kejseren har ladet en saa høj Udmærkelse blive mig til Del, saa kan jeg deri kun se en Anerkendelse af en ærlig Bestræbelse uden Hensyn til de Forhold, under hvilke den er udvist. En saadan Udmærkelse fortjener fra vor Side den største Anerkendelse, og jeg beder derfor det ærede Selskab drikke et Glas paa Hs. Majestæt Kongens og Kejserens Velgaaende, at han vedblivende maa herske sig selv til Glæde og os til Gavn.

Mellem Gram og Ribe

Af

August F. Schmidt¹⁾

Indholdsoversigt: Indledning. — Egnen. — Bygninger. — Tyende. — Hyrder. — Husdyrene. — Redskaber. — Markarbejde. — Korn og Boghvede. — Arbejdet i Mosen. — Barksalg og Savlad. — Høslæt. — Høst. — Tærskning og Rensning. — Føden og dens Tilberedning. — Hør og Uld. — Farvning. — Tøj. — Vask. — Lys og Ild. — Aftensæde. — Jul og Fastelavn. — Pinsebrud. — Midsommer. — Bryllup. — Fødsel og Døb. — Død og Begravelse.

*

På de følgende Sider vil der blive givet en kortfattet Skildring af det gamle Bondeliv i Egnen mellem Gram og Ribe, min fædrene Slægts Hjemstavn. Herfra er optegnet meget om den gamle Folkekultur. Hovedparten af dette kulturhistoriske Stof skyldes Lærer *Marcus Jensen Skov* (10/1 1844—3/9 1914), der var fra Gården Åskov sydligst i Gram Sogn. Han tog Lærereksamen fra Tønder Seminarium 1866 og var senere, 1873—1896, Lærer i *Birkelev* (Vodder S.). Det var navnlig i denne Tid, han nedskrev alt, hvad han vidste om fortidigt Folkeliv i Egnen. Især i Midten af 1880'erne sendte han mange Optegnelser til Pastor *H. F. Feilberg*, Darum, der udnyttede dem i sin Ordbog over jyske Almuesmål I—IV (1886—1914). Skovs Ma-

¹⁾ *Carlsbergfondet* og *Den grevelige Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse*, der understøtter mine Studier, bringes herved en ærbødig Tak.

teriale opbevares nu i Dansk Folkemindesamling, hvor det findes under Arkivnummeret 1922/71 i en Protokol (Folio) på 281 af Feilberg paginerede Sider samt 98 upaginerede, løse Sider. Hertil kommer 23 Breve fra Skov til Feilberg fra Tiden 7/10 1884—17/3 1914, de 18 er fra Årene 1884—89. M. J. Skovs Optegnelser findes i Protokollen hulter til bulter mellem hinanden, nedskrevne efterhånden som han er kommet i Tanker om dette eller hint Emne, eller som han har fået fat i Oplysninger ved at udsperge Omgivelserne. Han benævner selv sine Optegnelser med Ordet „Pillemad“. I det følgende vil det Stof blive udnyttet, Skov har tilvejebragt, suppleret med Optegnelser andet Steds fra. Fremhæves kan her fhv. Skovrider *Emil Lunds* Samling af Folkeminder, der ligeledes findes i vort Folkeminderarkiv. *Emil Lunds* Optegnelser (fra 1928) stammer i det væsentlige fra Gram Sogn, hvor hans Fader var Lærer i *Kastrup* 1866—71. Skovrider *Lunds* Meddelelser udfylder på visse Områder på bedste Måde Skovs Materiale. Endvidere er hentet Oplysninger fra *Evald Tang Kristensens* Bøger, fra den lokalhistoriske Litteratur, der findes om Egnen og fra forskellige utrykte Optegnelser i Dansk Folkemindesamling, indsamlet af forskellige.

Egnen.

I Egnen mellem Gram og Rødding er der endnu betydelige Rester af den gamle Storskov: *Farrisskoven*, og Fyrren i *Fjersted* Skov nordvest for Spandet er endog blevet anset for en Relikt fra den sidste store Fyrretid i Oldtiden². Skoven er i Vest og Sydvest blevet standset af Fladså, Gram Å og Gels Å; her er Engdrag og her var forhen Hedesletter³).

Gram Slot og Gods kom i Århundredernes Løb til at præge Egnen stærkt⁴). Bønderne kom til at høre under Godset, men

²) A. Oppermann i Det forstlige Forsøgsvæsen i Danmark VI (1922), 181, jfr. sammest., 158, 164, 178 ff.

³) Om Egnens Geologi se Keld Milthers i De danske Heder I (1943), 52. Knud Jessen i Sønderjyllands Historie I (1931), 16, 25, 31.

derfor levede de naturligvis deres eget Liv rundt i de små *Landsbyer*, der havde deres lokale Selvstyre under Ledelse af en Oldemand, der fungerede et År ad Gangen. I mange Landsbyer fik man i det 16.—18. Årh. nedskrevet udførlige *Landsbylove* eller *Grandevedtægter*⁴⁾, der giver gode Oplysninger om Forholdene i Landsbyerne i Fællesskabets Tid.

Landsbyerne var i gammel Tid ofte omgivet af et *Dige*. Erindringer herom haves fra *Birkelev*, *Gånsager* og *Vinum*. Hvor Jordbunden var lav, var i Stedet for et Risgærde. Jorden indenfor Dige og Gærde kaldtes *Gaden*. Her gik Svinene, der fik lidt Foder i et Trug, men ellers sørgede for sig selv. Jordvolden eller Diget tjente bl. a. til Beskyttelse mod *Ulve*, der ikke ret turde vove sig indenfor denne Landsbybeskyttelse. I 1884 fortalte en 76-årig Mand, at hans Fader i Nærheden af *Gånsager*, der lå i Udkanten af store Hede- og Mosestrækninger, havde set en Ulv. Vildmarken var tidligere mange Steder bevokset med Skov, derom vidner det Purlkrat, som endnu findes her og der. Her kan Ulve have holdt til længe. *Lindetskov* er den sidste Rest af gammel Storskov i Egnen. *Heden*, der 1860—90 blev stærkt bebygget, hører til *Gånsager*, *Gasse*, *Hønning* o. s. v. Da Jes Pedersen fra *Gånsager* o. 1800 vilde have et Barn døbt, blev hans Barselvogn under *Kørslen* over *Mosen* og *Heden* efter *Gånsager* til angrebet af *Ulve*. De sprang over *Hammelstokken*, og *Manden* tænkte, at nu var alt tabt. Men så sagde *Konen*, at de var draget ud i *Guds Navn* og færdedes i et lovligt *Ærinde*, hvorfor også *Gud* skulde råde for *Udgangen*. *Manden* fattede derefter *Mod*, og det lykkedes ham at komme fra *Ulvne*.

Fattige og strenge har *Levekårene* været for *Hedelandets* *Befolkning*, hvad *Folkeoverleveringen* på en ret humoristisk

⁴⁾ Se nærmere herom *Caroline E. Andersens Værk: Grams Historie* (1926).

⁵⁾ Udgivet i *Danske Vider og Vedtægter I—V* (1903—38) ved *Poul Bjerge*, *Thyge J. Söegård* og *August F. Schmidt*.

Måde beretter om i Anekdoten om *Enderupskovs Aftægt*, der i en af Optegnelserne lyder således:

„Enderupskov er en mager By, og man har fra gammel Tid villet gøre Nar af Folkene. Den ligger oppe på en høj Bakke, der går fra Øst til Vest, og den falder meget stejlt af mod Syd. Neden for langs Foden af Bakken fra Øst til Vest løber Gjels Å. Når man nu har en Aftægstmand, så sætter man ham op på en halv Lundstikvogn, giver ham et halvt Pund Tobak og en Kridtpibe og lader ham så russe af ned i Åen, så er man af med ham. Det er Enderupskovs Aftægt“⁶⁾.

Overleveringen om „Enderupskovs Aftægt“ oplyser os om en probat Form at yde Aftægt på. Den er et spottende Udtryk for, hvor dårligt det var i en fattig Egn at blive Aftægtsmand hos Bønder, der kun havde det allernødtørftigste til Livets Op- hold. Muligvis oplyser „Enderupskovs Aftægt“ os om virkelige Forhold i fjerne, fattige Tider, hvor man i adskillige Lande styrtede uønskede gamle Mennesker ned ad en Skrænt, eller også ekspederede man dem ud af Tilværelsen på en anden Måde⁷⁾.

En anden Fortælling oplyser ligeledes om Enderup-Skov- egnens Fattigdom i gamle Dage: Der var en Kammerherre på *Gram*, der bestyrede hele Godset. En Gang skulde den gamle Kromand i Tiset, Hans Kristensen, køre med ham til Ribe, og de kørte naturligvis gennem Enderupskov. Så siger Kromanden til Kammerherren: „Hvad siger De nu om denher Egn?“ Ja, det kunde han ikke sige noget om, den så jo noget dårlig ud. „Ja“, siger Kromanden, „de er så arme, at de ikke har Klæder til Kroppen“. — „Å“, siger Kammerherren, „de ser helt ordentlige ud, når de kommer ned til mig“. — „Det kan a nok sige Dem Grunden til, for de har kun en Kjole og et Par Støvler for

⁶⁾ Evald Tang Kristensen: *Molbo- og Aggerbohistorier II*, S. 56. Lundstikke, Pinden, der på de gamle Vogne holder Hjulet fra at skride ud over Aksens.

⁷⁾ Se nærmere herom min Redegørelse i *Sønderjydske Maanedsskrift* 1941, 97—102.

hele Byen, og det hænger i Skolen. Når de så skal til Gram eller ud til Ribe, går de hen til Skolen og tæjer det, for der ved de jo, det er“. Den Snak gjorde så meget, at Folkene i Enderupskov blev fri for Afgifter i et Par År⁸⁾. I en anden Optegnelse hedder det, at i gamle Dage havde de kun et Par Støvler der, men dem havde Folk også god Gavn af; thi enhver, der skulde ud at rejse, måtte bruge dem⁹⁾.

Smørrebrød med kogte Kartofler som Pålæg kaldtes i Gram-egnen „Enderupskovs Vost“, ligesom Månen der kaldtes „Skjoldager Sol“. — Tesæt (Tilsæt), Armod og Elendeher ligger i en Trekant (Tiset i Gram S., Arnum i Højrup S. og Enderupskov i Gram S.). Fra Enderupskoveggen kunde det også hedde, at der var så lidt Græs på Agrene, at man kunde gerne trave en Skældebasse (Skarnbasse) mellem Stråene. Skov fortæller følgende Anekdote om *Mølby* Syd for Enderupskov. „Mølby Langenge“ havde gammel Berømmelse, og under Høsletten her måtte Forslætteren jævnlig se tilbage, om de andre kom med. „Er I her, Karle!“ råbte han til dem. Engene var så lange, at de kunde få tre Kammissoltasker¹⁰⁾ fulde af Hø i hvert Skår. Var Engene godt groet, kunde de få en Sækfuld i hele Avlen, ellers blev det ved en Posefuld. Til denne Anekdote føjer Skov: „Mølby er ellers en sølle By med megen mager Sandjord, og der er ingen Eng til Byen“¹¹⁾.

De fattige Kår, Folk måtte leve under i Hedeegnene nødvendiggjorde den størst mulige Sparsommelighed, især hvor der skulde bruges rede Penge. Når således Bønderne fra *Roager* og *Vodder* Sogne foretog en *Tønderrejse* med Hest og Vogn, måtte den gøres så billig som vel muligt, almindeligvis kostede Rejsen ikke mere end 3 Sekslinger (Søslinger). På Rejsen til Stads gav Bonden en Seksling ud til Fortæring. For denne fik han en

⁸⁾ E. Tang Kristensen: Jydsk Almueliv, Tillægsbind II, Nr. 24. F. Ohrt: Sønderjydske Folkesagn (1919), 82.

⁹⁾ E. T. Kr.: Jydske Folkeminder IX (1888), S. 105.

¹⁰⁾ Kammissol, Overtrøje, også om Kjole, Skørt o. fl. Klædningsstykker.

¹¹⁾ E. T. Kristensen: Molbo- og Aggerbohistorier II (1905), S. 55-56.

Snaps. Kunde han over det, brugte han to Sekslinger og fik derpå to Snapse, én, når han kom og én, når han drog af. Han havde selv Meldmad med, desuden Tobak, Fyrstål og Tinderkruk (Tønderkrukke). Var de i By, stoppede de af deres egen Tobak. Han spændte selv Hestene for og fodrede selv med det medbragte Foder. For Staldrummet havde Værten Gødningen. Skønt han ikke tjente meget ved, at en Bonde tog ind til ham, bad han ham dog i de høfligste Udtryk om at komme igen. Kørte en Bonde til Stads, havde han altid en Spade med for det Tilfælde, at en anden Vogn skulde møde ham. I Hulvejene kunde de ikke komme forbi hinanden, uden at de måtte udjævne de dybe Hjulspor. Dersom et Kørespor blev for slagere (Hæld i en Vej) eller havde for mange Hælder (skrå Steder), kørte man blot et Spor ved Siden af. Når Hjulene gik i de dybe Hjulspor, skrabbte Lundstikkerne imod Kanterne. Der toges også en Reservevognkæp med, da der let kunde tabes en af de løstsiddende Vognkæppe.

De fattige Egne Vest for Gram og Syd for Ribe er nu næsten opdyrkede, og den almindelige Levefod er her i Overensstemmelse med andre danske Egenes¹²⁾. *Befolkningstætheden* er nu også betydelig større end for blot et Århundrede siden. I Gram—Rødning-Eggen tiltog Befolkningen i Tiden 1900—1935 med 50—100 pCt., Vest herfor aftog den¹³⁾.

Bygninger.

Bøndernes Bygningsskik i Ribeeggen var o. 1700 ved at undergå en meget vigtig Ændring, idet man fra Bindingsværk gik over til Benyttelse af Grundmur. Om denne Forandring foreligger flere samtidige Vidnesbyrd. En Sognepræst i *Vilslev Nord* for Ribe oplyser i 1766, at det „at brænde Teglsten og at

¹²⁾ Om Livet i en gammel Slægtsgård i de fordums Hedeegne, se Olav Iversen Kjems' Bog: *Kjemsgaards Saga og Slægterne Kjems* (1939). Jfr. M. Refslund Poulsens Afhandling: *Hans Krügers Samtidige i Haderslev Vesteramt* (i *Festskrift til H. P. Hanssen*, 1932, 229—38).

¹³⁾ Aage Aagesen i *De danske Heder II* (1943) 266, 275.

bygge med Grundmur i Stedet for Bindingsværk er (skønt ganske langsomt) på en Tid af 50 År avanceret ligesom Skridt for Skridt fra Sønder til Nord. Murstenene til de grundmurede Bygninger Syd for Ribe brænder Bønderne selv i Jordovne“. Fra *Bevtoft Sogn* fortæller en Forfatter i *Oeconomisk Magazin* 4. Bd. 1760, S. 323: „Det bliver nu 80 a 90 År siden, da en Provst [o: Præst, 1658—1704] Hr. Jørgen Boysen . . . som en af de første i disse Egne satte Teglblænderi i Stand, skønt af ringe Betydning. Bønderne begyndte da at brænde Sten; det er siden den Tid i disse vestre Herreder i Haderslev Amt så godt som almindeligt, at der i hver By er bleven Teglovne¹⁴⁾).

Grundmursbygninger blev efterhånden i det 18. Årh. de fremherskende i Egnen omkring Ribe, også Øst og Syd for denne By, selvom der dog også kunde findes almindeligt Bindingsværk i Landsbyerne¹⁵⁾. De gamle Bønderhuse, der stod i Byerne o. 1850—70, var i mange Tilfælde byggede o. 1740.

Byggemåden var stærkt påvirket af den *nordfrisiske Stil* med den rundbuede Indgangsdør og den høje, spidse Gavl over Døren. I de nye grundmurede Bygninger, der afløste Bindingsværket i Tiden efter 1740, kom der i Stuen i Stedet for åbent Ildsted en smuk Bilæggerovn, og den fremvoksende Husflid kom i høj Grad til at præge Hjemmene.¹⁶⁾ Navnlig i Tiden efter 1850 forsvandt Bindingsværket og erstattedes af Grundmuring. Derfor stammer så mange Stuelænger i Sydvestjylland fra 1860—70'erne. I Hygum Sogn kunde der dog endnu omkring 1920 ses Bindingsværk. Murstenene brændte man selv i en primitiv *Teglovvn*, gravet ned i en Lyngbakke. Brændselet var Klyne fra Moserne.¹⁷⁾ To eller tre Bønder havde en Ovn, der kunde tage o. 10.000 Sten; de satte den selv op, og de kunde efter Behovet skiftes til at brænde Sten. — På Bymarken var udlagt et Stykke Jord til fælles Lerkastning,

¹⁴⁾ Jfr. H. Grüner-Nielsen i *Sprog og Kultur* X (1941), 66 ff.

¹⁵⁾ Se Kortet i H. Zangenbergs *Bog: Danske Bøndergaarde* (1925), 87.

¹⁶⁾ Thøste Thøstesens: *Fra Hygum Sogn* (1928). 21.

¹⁷⁾ Axel Steensberg: *Gamle danske Bøndergaarde* (1943), 33, 34.

og der kunde man tillige hente Murerleret. Et sådant Areal er siden ofte blevet solgt på Grande for en Kande Brændevin, men Køberen kunde dog, når han fik Hullerne jævne, få en god Fenne eller Toft ud af Lergravsområdet.

Om Aftenen, når der blev fyret inde i Teglovn, var det overtækkede Rum foran Ovn, det fælles Samlingssted for Byens Folk, både gamle og unge. Tiden fik man til at gå på bedste Måde med at synge Viser og fortælle Historier. Teglbænderen og hans Kone trakterede gerne med en Kop Kaffe og somme Steder med en lille Kaffe-punch, uden at det dog i nogen Måde blev til Svireri.¹⁸⁾

Thøste Thøstesen nævner fra *Hygum Sogn*, at der blev førhen enkelte Steder brændt Sten af Beboerne selv, „man ser endnu [o. 1928] mange Steder disse gamle Sten i Murene, mærkede med vedkommendes Navn“. Hans Petersen i *Fæsted* brændte mange til Salg omkring ved 1840. De kostede dengang 28 gamle Skilling pr. 100 Styk.¹⁹⁾ Ældre Tidens Teglovne er nu forlængst blevet afløst af industrielle Foretagender, store Teglværker. På Gram Gods fandt denne Overgang Sted allerede i Slutningen af 1850'erne, da der her anlagdes et Teglværk, der o. 1900 blev afløst af et stort Dampteglværk.²⁰⁾

Når man o. 1840—50 skulde bygge, gravede man de store, flade Syldsten ned, en efter en efter en Snor, så murede man med fedt Ler og Sand. Murens Højde var sjælden mere end 3½ til 4 Alen, vistnok for at spare på Stenene, men derimod var Tømmeret højt og rankt, som man kan se på de Bygninger, der stammer fra den Tid. Ved Byggeri i *Hygum Sogn* blev Stenene for det meste hentet i *Spandetgård*, længere hen i Tiden fik man dem på *Baugård*, de var knap så store. Senere blev der bygget en Teglovn i *Hygum* lige nordenfor Fattiggården. Stenene var noget sandede, men der var ingen Salpeter i dem. Det

¹⁸⁾ Om Teglovnsgilder, Rejsegilder og Klinegilder se min Bog: *Arbejdsgilder* (1938) 4—20.

¹⁹⁾ Thøste Thøstesen: *Fra Hygum Sogn* (1928), 87.

²⁰⁾ Caroline Emilie Andersen: *Grams Historie* (1926), 399.

var i 1840'erne ikke særlig dyrt at bygge en Gård. Hans Petersen i *Fæsted* solgte 4 Stude på Tønder Marked, de kostede 28 Daler kurant, medens det kun kostede ham 36 Daler i samme Mønt at få Gården flyttet. En Bygmester murede, tømrede og udførte Snedkerarbejdet selv. Snedkerarbejdet blev lavet om Vinteren hos den Mand, der skulde bygge om Sommeren. Akkordarbejde kendtes ikke. 1858 fik Peter Wolthers fra Hygumskov 4 Rigsbankmark i Dagløn og en Svend fik 2 til 3.²¹⁾

De Oplysninger, der forefindes om de gamle Bøndergårdes Bygninger — fra Tiden før 1850 — er få og spredte, men man kan af dem alligevel godt modtage et Indtryk af Husenes Indretning i Landsbyerne i det 18. og første Halvdel af det 19. Århundrede. Af de tre Grundplaner (Fig. 1, 2, 3) af Gårde fra Åskov, Gelsbro og Kastруп ser man straks, hvorledes Gårdene var indrettede.²²⁾

I særlig gammel Tid var lerklinede Vægge, især i Udbygningerne, det mest almindelige.²³⁾

I gamle Bygninger var mellem Muren og Taget anbragt ovenpå Remmen (Bjælken hen over Muren) *Aasbaar-* eller *Ousbaarsten*, d. v. s. Sten, der stod på Enden fra Remmen skrå op mod Loftet. Mellem Aasbaarstenene og Taget havde Rotter og Mus rigtig deres Regimente. — *Taget* var af Halm eller Lyng. Rygningen (Manningen) var dækket af lange, flade Græstørv (Mansajer). — *Vinduerne* bestod af Blæreskind, der først omkr. 1650 afløstes af Ruder, indfattede i Blysprosser. De ældste Glasruder, som endnu kunde findes i gamle Bøndergårde omkr. 1850, var tykdannede og havde mat, grønlig Farve. På Midten havde de en særlig tyk bueformet Hvirvel. Vinduesrammerne

²¹⁾ Thøste Thøstesen: *Fra Hygum Sogn* (1928), 86—87.

²²⁾ Jfr. *Sønderjydske Aarbøger* 1897, 193—98.

²³⁾ Fra en lidt nyere Tid stammer de såkaldte Skærvægge, der var opmuret af rå eller ubrændte Sten. Skorstenene opmuredes altid af rå Sten og muredes i Ler. Stenene og Leret brændte sammen i et Stykke, og ved Nedbrydning kunde man derfor næsten ikke slå sådant Murværk fra hinanden. I Birkelev måtte o. 1884 derfor ingen Skorsten opmures i Ler, men i det ringere Bindemiddel Kalk.

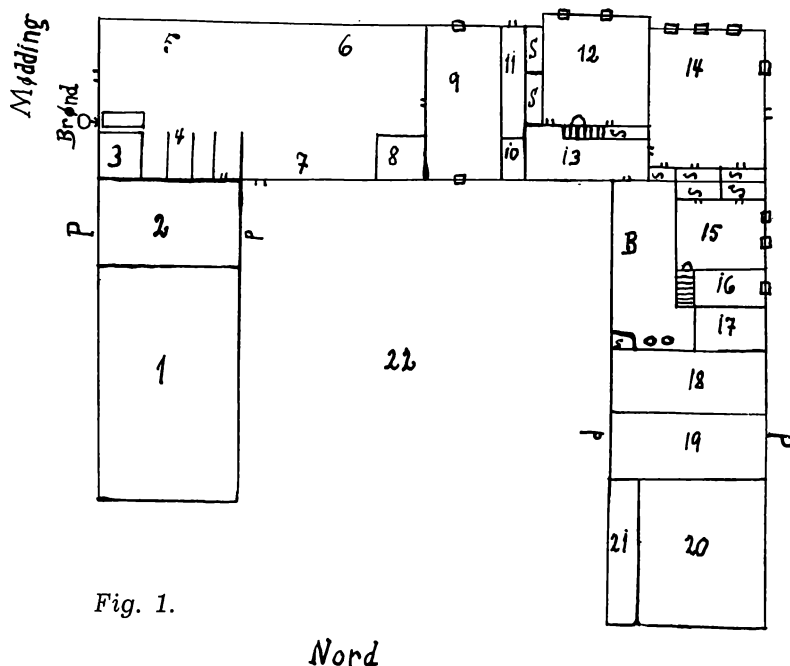

Fig. 1.

Nord

Grundplan af Aaskov (Gram Sogn) i M. J. Skovs Barndom. Efter Kladde af Skov, tegnet af August F. Schmidt. 1) Højlade. 2) Forlo til Kvongål (Korngulv). 3) Svinesti. 4) Heste. 5) Ungkvæg. 6) Køer. 7) Kalve. 8) Kalvesti. 9) Lo. 10) Kammer. 11) Forstue. 12) Døns. 13) Køgen (Køkken). 14) Stue. 15) Lille Døns. 16) Kammer, forhen Ovn. 17) Mørk Kammer. 18) Brændsel. 19) Forlo. 20) Faar (60). 21) Svinesti. 22) Mødding, brolagt, meget hul. Plads for Faar og Ungkvæg om Sommeren, naar de gik til Drift. B: Bryggers. S: Seng. s Sand. ○○ Das □ Vindue. = Dør. ≡ Loftstrappe. Jfr. Sønderjydske Aarbøger 1897, 193—98.

havde ofte intet Beslag, de var sømmet fast til Karmene, hvilket hindrede Oplukning af Vinduerne. Stuerne var derfor, ikke mindst om Vinteren, altid fulde af usunde Dunster.

Stalde til Heste, Hornkvæg og Svin fandtes oftest i Fortsættelse af Beboernes Opholdsrum (se Grundplanerne). Man kunde fra Køkken eller Bryggers gå direkte ud i Stalden, hvor Ordens- og Renlighedstilstanden, især om Sommeren, for de fleste Gårdes Vedkommende måtte kaldes svinsk, ofte i den Grad, at den hindrede Dyrenes Trivsel og skadede Sundhedstilstanden.

Loft over Staldene fandtes ikke. Først i nyere Tid blev det almindeligt at lægge Bræddeloft. Tidligere nøjedes man med Stænger, lige og krumme af alle mulige Træarter og i spredt Uorden ovenpå Bjælkerne. Over Stængerne bredtes et tyndt Lag langstrået Rughalm, der hindrede det korte Hø i at falde ned i Stalden. Loftlaget kaldtes æ Hjol eller æ Slyer. — En *Stald* var Båsen for hver 2 Kreaturer. Staldens (egl. Båsens) Rand ud til Staldgrøften kaldtes *Tilling*. Tværværket mellem Staldene hed *Bejsling*, og *Standbånd* var Benævnelser på den Stolpe med Jernstykke, hvorved Høvederne var bundne.

Mange Gårde havde en eller to Ladebygninger, der benyttedes til Lo, Brænderum, Vognport og til Husrum for Korn og Hø. Hørummet kaldtes æ Hjøjak. Når man lagde et *Logulv*, anbragte man under dette et (eller flere) *Hestehoveder* for at Gulvet skulde blive mere gjolder (o: klingre bedre), så gik Tærskningen med Plejl lettere. Måske har der også været forbundet Overtro dermed.²⁴⁾

I Dagligstuen (æ Døns) og Storstuen bestod Gulvene af faststampet *Ler*, der ved højtidelige Lejligheder bestrøedes med Porsgrønt eller grønne Kviste. Til daglig nøjedes man med Sand. I Forstuen (æ Framgol), Køkkenet og Bryggerset lagdes almindelig *Stenbro*. Det var først ret sent, Bræddegulvene blev almindelige i Bøndernes Stuer.

Køkkenet var et Bondehjems vigtigste Lokale, her rådede Husmoderen uindskrænket og her blev Maden lavet. I de gammeldags, rummelige Skorstensmundinger var det åbne *Fyrsted* indrettet. Foran Skorstenen fandtes en Madrand til at hænge Kød op i, og på tværs af Skorstenen, omtrent 4 Fod over Ildstedet, var anbragt en Jernstang, der benævntes æ Sorstang (Sodstang). Ned fra denne Stang hang Jernkæder med Krog på den nederste Ende, hvor Gryderne blev anbragt. Til Stegning

²⁴⁾ M. J. Skov oplyser, at i en Gård i Assæt ved Løgumkloster blev o. 1870 en Mur revet ned ude i Stalden. Der fandt man et *Menneskehoved* under Remmen, Ansiget var vendt ind efter. Det blev muret ind igen på samme Sted. Hvornår eller hvorfor det var anbragt der, vidste man ikke. Måske skulde det hjælpe mod Vanstyrt.

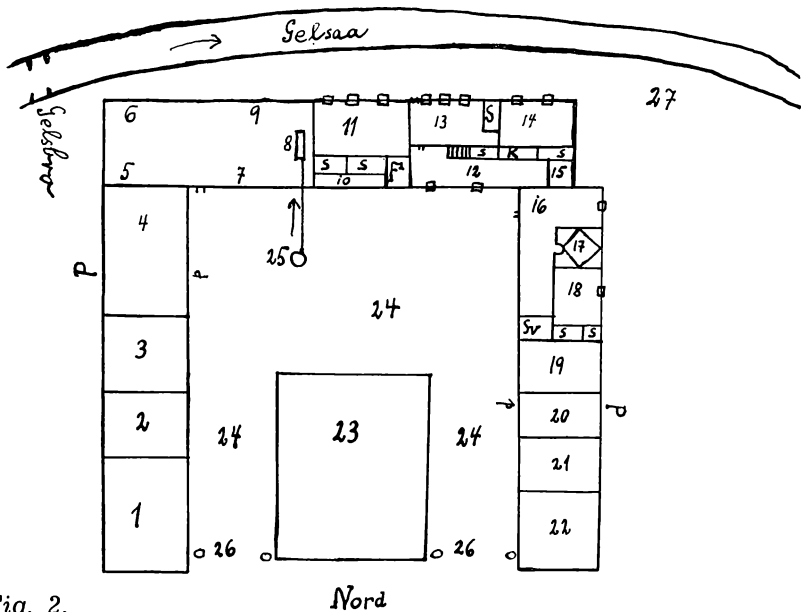

Fig. 2.

Nord

Grundplan af en gammel Gård ved Gels Å og nær Gelsbro. Efter Kladde af M. J. Skov tegnet af Aug. F. Schmidt. 1) 5 Jordfag Rug. 2) Lo. 3) Jordfag til Hø. 4) Tærskelo. 5) Heste. 6) Ungkvæg. 7) Kalve. 8) Vandtrug. 9) Køer (8). 10) Gang. 11) Stuen. 12) Køkken. 13) Dagligstuen. 14) Lilledøns. 15) Kælder. 16) Bryggers. 17) Ovn. 18) Bryggerskammer. 19) Boghvedelade. 20) Tærskelo. 21) Brændsel. 22) Vogne og Får. 23) Mødding, Pladsen lavere og brolagt. 24) Stenbro, højere og ren. 25) Brønd. 26) Led. 27) Have. = Dør. □ Vindue. S. Seng. P. høj Port. p. lav Port. K. Kammer (Brændevin og Øl). Sv. Svinesti. ☰ Loftstrappe. o. Pæl. F. Framgulv.

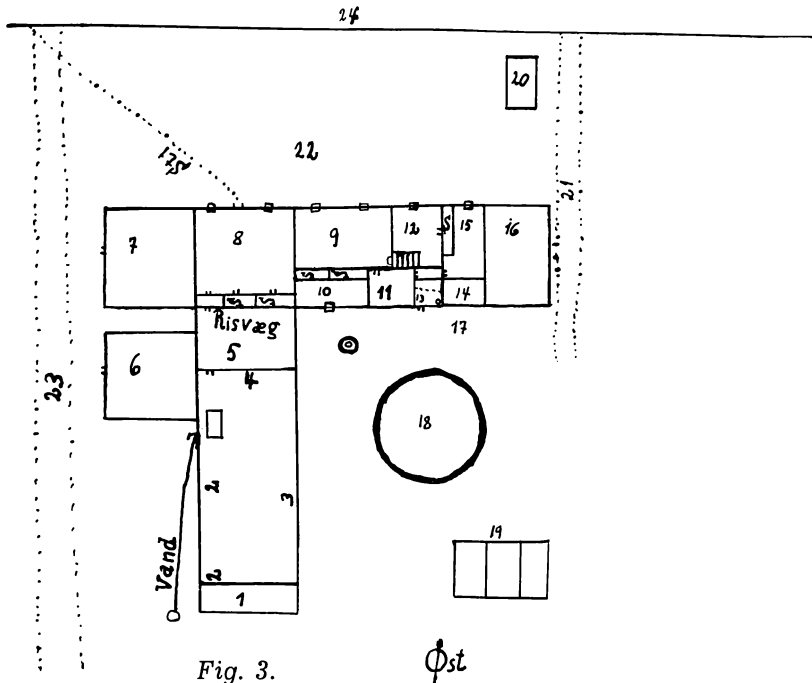
brugtes en Jerntræfod, hvorpå Stegeredskaberne stilledes. Der var Ild på Fyrstedet hele Dagen. Når Dagværket var endt, samledes Ildgløderne i en Dynge, befriet for Asken. Gløderne dækkedes med et tæt Lag Flaver, d. v. s. Lyngtørv. Ovenpå disse bredtes et tykt Askelag, der fjernedes næste Morgen, hvorefter Ilden atter kunde anvendes. Denne Fremgangsmåde kaldtes Ildragning og sparede ny Optænding og Tid. — Når Flæsket efter endt Saltning toges op af Saltkarret, hængtes det til Røgning oppe i Skorstensmunden. Efter Røgningen hængtes det op på Loftet, hvor det blev anbragt på Skorstens Ydermur,

eller også blev det gemt ned i Maltkisten, godt dækket af Mal-
tet; det gav Sulet en god Smag, mente man. — Tit fejede en
Bonde selv sine Skorstene.

Bryggerset lå ved Siden af Køkkenet. Her var en stor om-
muret Kobberkedel med underliggende Ildsted anbragt i Nær-
heden af en Skorsten. Grubekedlerne (Grukiel), som disse Ked-
ler kaldtes, var så store, at de kunde rumme adskillige Spande
Vand. De benyttedes, når der skulde koges Vand til Slagt-
ning, Vaskning og Brygning. I Bryggerset udførtes mange kvin-
delige Arbejder. Nogle Steder havde man også Bageovnen her.

Mælkestuen eller *Mælkekælderen*, hvis en sådan fandtes, lå
indtil Bryggerset og anvendtes både til Mælkerum og Spise-
kammer. Ophobningen i et Rum af alle mulige Fødemidler og
Mælken var uheldig, fordi Mælk i høj Grad er modtagelig for
dårlig Luft og Maddunster. I kolde Vinterdage anbragtes Mæl-
kefadene på Hylde under Loftsbjælkerne i den varme Daglig-
stue. Varmen fremmede Flødeafsætning, Kulden hæmmede
den. Når Mælken efter et Døgns Forløb toges ned fra Hylden,
skummedes Fløden af den. Men Flødens Smag var nu påvirket
af Stueluften, og dens Overflade var fuld af Støv og Fnug. Flø-
den samledes i Flødespanden, hvor den syrnedes, og når man
havde Fløde nok til en Kærning — det kunde godt vare 8 Dage
ved Vintertid — hældtes den i Kærnen. Forinden fik den dog
tilsat en Farve, der lavedes af Saften af røde Gulerødder. Den-
ne Tilsætning gav under Kærningen Smørret en gulagtig Farve
og et højst tiltrængt tiltalende Udseende.

I Bøndernes *Stuer* var der ikke særlig mange Møbler. Et
Chatol, et Par Borde, nogle Stole med Sæder af Halmreb, to
eller tre Dragkister, hvori Familiens Gangklæder og Linned
fandtes. Endvidere et Stueur og et Hængeskab (æ Skænskaf).
I Dagligstuen på Gården *Gelsbro* (forlængst nedbrudt) stod på
Kakkelovnen en stor Messingtallerken. Ved Døren stod Klok-
ken og ved Siden af hang et blankt Messingbækken. Over den
ene Seng var et Pengeskab, og inde i den anden (for Enden)

Grundplan af en gammel forlængst nedbrudt Gaard i Kastrup (Gram Sogn). Efter Kladdé af M. J. Skov tegnet af Aug. F. Schmidt. 1) Hølade. 2) Køer. 3) Kalve. 4) Heste. 5) Lo. 6) Jordfag. 7) Jordfag. 8) Pisel. 9) Døns. 10) Kammer, 11) Køkken. 12) Lille Døns. 13) Forstue. 14) Svinesti. 15) Mælkekammer. 16) Brændsel. 17) Stenbro. 18) Mødding, ikke brolagt. 19) Vognport. 20) Ovnhus. 21) Fort. 22) Have. 23) Kærspør. 24) Landevej. S. Seng. ○ Das. □ Vindue. = Dør. ≡ Loftstrappe.

var også et Skab. Over denne Seng var der ud til Stuen en Rik med Tallerkener. Langs Vinduerne stod et bredt og meget tykt Egebord, bag hvilket en lang Bænk var anbragt. For Bordenden var ligeledes en Bænk, Husfaderens Plads. — I Åskov havde man et lignende Egebord.

Til Dagligstuens Opvarmning brugtes en solid, støbt Kakkelovn, en *Bilæggerovn* med Indfyring fra Køkkenet. Brændsel var der nok af i de store, kun lidet udnyttede Moser, der fandtes trindt om i Egnen. — *Spinderokken* havde selvfølgelig Plads

i Dagligstuen, hvor også fandtes en „Uro“, der hang i en Snor under en Bjælke. Som Navnet angiver, var den altid i Bevægelse, og hermed mente man, at Luften i Stuen blev fornyet. Uroen var lavet af Halmstrå, farvet i forskellige Kulører. — I Dagligstuen fandtes også *Alkover*. Af disse lukkede Sengesteder havde hver Gård altid flere. I Alkoverne var de hygiejniske Forhold yderst slette. Disse rummelige Sovesteder med Plads til to eller tre Personer kunde nærmest sammenlignes med store Trækasser, hvori Brædderne var tæt sammenføjede. En Glidedør eller en almindelig, smal Dør gav Adgang til Alkovens Indre. Her lå på et Halmunderlag de tunge, næsten uopslidelige hjemmelavede Sengedyner. Sommer og Vinter var Sengeklæderne ens, og det må vel have nærmet sig til Selvpinsel at sove i Alkovesenge en hed Julinat, når Temperaturen derinde næsten var tropisk. Trods det, at Alkoverne var i høj Grad usunde at sove i, elskede de gamle Bønder dem. Her kunde de efter Dagens Møje lægge sig til Hvile og samle Tankerne. Om Morgenen tidlig, når Folk stod op, lukkedes Døren til Alkoven omhyggeligt, og den blev senere kun åbnet, når Sengen skulde redes. Af denne Grund slap Nattevarmen fra Dynerne ikke ud af Alkoven, og der var derfor også dejlig lunt, når man atter gik til Ro. Men samtidig hindredes den friske Lufts Adgang til Alkovens Indre, der svangredes af menneskelige Uddunstninger og af muggen Luft fra den klamme Sengehalm. Sengeklæderne udluftedes kun sjældent, hvorfor Alkoverne, hvor syge og sunde Mennesker måtte sove mellem hinanden, absolut virkede sygdomsspredende.

Brøndene (æ Kjæele) var stensatte med Kampesten fra Bunden til den øverste Rand. Omkring Åbningen, der var af betydelig Diameter, var anbragt en skærmende Karm. Til at trække Spanden med Vandet op af Brønden anvendtes en *Brøndvippe*, æ Svævl, der bestod af en lodret stående rund, bjælkeyk Træbom (i Reglen af Eg), godt fæstet i Jorden ved Siden af Brønden. Ca. 4 m over Jordfladen, på Toppen, havde

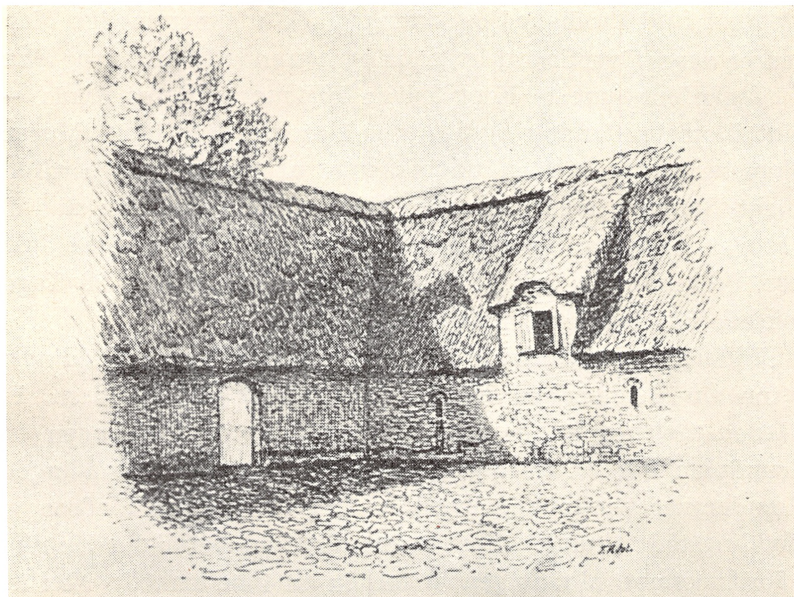

Fig. 4. Hjørne af en Gårdsplads, o. 1885.

Bommen en Tvege, enten naturvokset eller lavet. I Tvegen hvilede vandret en lang Tværbom, afbalanceret på Midten med Kontravægt på den ene Ende, og ved den modsatte Ende var en lang glat tynd Stang fastgjort, hvorpå der var anbragt en Jernkrog til Spanden. Det var et besværligt Arbejde at trække Vand op på denne Måde, selvom Kontravægten på Tværbommen dog lettede det en Del.

Uden for Stuehusets ene Facade havde Bonden sin inddigede *Have* (Kålgård), hvor der dyrkedes Kål, lidt Kartoffler, Gulerødder, Løg, Persille og Timian. Nogle hyppigst forkrøblede Træer og Buske fandtes også i de fleste Kålgårde, der ofte henlå i misrøgtet Tilstand, selv i Sommerens mest grødefulde Tid. De få Frugtræer, der kunde være i en gammel Bondehave, var af uædle Arter og dårligt plejede. Buskene, næsten udelukkende Ribs- og Stikkelsbærbuske, savnede ligeledes Pleje. Kun de hårdføre, nøjsomme Hyldetræer stod her som andre

Steder i fuld Frodighed og skænkede de utaknemmelige Mennesker deres Overflod af lægende og nærende Blomster og Bær. I Kålgårdens luneste Krog havde *Bistaderne* deres Plads. — Lidt Blomster fandtes også, gerne i et lille Bed langs Muren. Blomsterne var næsten udelukkende af Staudernes hårdføre Slægt. Sammen med Stokrosen klods op ad Husmuren stod de i broget Blanding. Yderst, tæt forenede, voksede de små duftløse, beskedne Tusindfryd i længevarig Blomstring. På Taget voksede St. Hans Løg, Folketroens Plante.

Endelig skal nævnes, at i de gamle Gårde havde *Møddingen* gerne sin Beliggenhed mellem Husene på Gårdspladsen. På Gården Gelsbro kunde man køre rundt om *Møddingen* (se Grundplan Fig. 2). Da der sjældent var Brosten i *Møddingen*, blev der ved Opskovling hvert År fjernet Jord fra Pladsen, så *Møddingstedet* kunde efterhånden blive en betydelig Hulning i Jordsmonnet. *Møddingen* lå førhen tit i betænkelig Nærhed af Indgangsdøren og Brønden. Dyngens Plads har naturligvis i ikke ringe Grad været afhængig af Gårdspladsens Størrelse og af de enkelte Husbeboeres Renligheds- og Ordenssans.²⁵⁾

Tyende.

På Gårdene i *Fæsted* havde man i 1850—60erne 2 Karle og 2 Piger samt en Dreng til at passe de tøjrede Kreaturer i Sommermånederne. En voksen Karl fik i Løn indtil 24 Specier og en yngre Karl 16 til 18. En Pige fik 15 a 16 Specier og Drengenes Sommerløn var omkring ved 8 Specier. Ved *Fæstemålet* blev der ikke undtaget noget Slags Arbejde, og der var for det meste et godt Forhold mellem Husbond og Tjenestefolk.²⁶⁾ Tillod Pladsen det, sov *Tyendet* også i Alkoverne, men ellers var *Karlekammeret* ude i en Krog af Stalden, kun skilt fra denne ved et utæt Bræddeskillerum, hvori var en lille Åbning i Stedet for Dør. De rå Slydestænger som Loft øgede

²⁵⁾ Ang. *Møddinger* se iøvrigt Aug. F. Schmidt: *Møddinger og Gødskning*, 1939, med sønderjydsk Stof.

²⁶⁾ Thøste Thøstesens: *Fra Hygum Sogn* (1928), 85.

Uhyggen. Sengen var sammenslået af ru Brædder. Ovenpå ofte muggent Halm lå Sengetøjet. Staldkammeret var nogle Steder uden Vindue. Andetsteds fandtes i Ydermuren indmuret en Rude, der gav et mat Lys ind i Rummet, hvor der fandtes en Dragkiste til Folkenes Tøj, endvidere en Træbænk, et Katterug og nogle gamle Træsko. Et broget Selskab af Heste, Køer Stude og gryntende Svin var Karlekammerets nære Naboer. De var, ligesom Fluerne, urolige at bo sammen med.

Hyrder.

I Landsbyfællesskabets Tid vogtede *Byhyrden* Kvæget i Løsdrift. Efter Markernes Udskiftning (i *Gånsager* 1792) lod hver Gårdejer sit Kvæg passe af en Hyrdedreng. I *Rødding* tudede i Fælleskabets Dage Byhyrden om Morgenen i sit Horn. Så lukkedes fra hver Gård Køerne ud, hvorefter Hyrden, der kom gennem Gaden, drev dem ud på Overdrevet. Om Middagen, når Hornet atter lød, var Køerne samlede på en fælles *Malkeplads* (en indhegnet, omtrent firkantet Løkke) Syd for Vejen i Byens østlige Del. Når Køerne ved Aftenstide dreves ind i Byen, søgte hver Ko af sig selv hjem til sin Bås.²⁷⁾ I *Vodder* passede Byhyrden ikke Hestene, meddeler M. J. Skov, de passedes af Bønderne selv, og det gik på Omskift. Forresten gik Hestene til Drift ligesom Høvederne, kun måtte enkelte hildes eller have Slinger på, for at man igen kunde gribe dem. Køerne gik på Højmarken (æ Hymark) og på Heden mod Nord ved *Holbæk* og vogtedes af Hyrden. Ungkvæget gik på Heden (i Syd og Øst) og vogtedes af to Dreng, som Hyrden skulde koste og lønne. Om Natten kom Kvæget hjem på Stalden, men Hestene derimod blev altid ude. Om Middagen dreves Ungkvæget hen på en høj Pold, — å æ Stand. Der var en Øster-, Hvilbjerg- og Sønderstand. Hvilbjergstanden var o. 1884 endnu kendelig nok. Det var en høj Pold midt i Hvilbjerg Mose. Den var altid dækket af et rigeligt Lag *Fæld* (det gamle visne Græs fra Året i

²⁷⁾ A. J. Marcussen: *Rødding By og Sogn* (1930) 44.

Forvejen). Kørerne blev drevet hjem om Middagen for at malles. Om Morgenen og om Middagen, når Kørerne skulde ud, tudede Hyrden i sit Horn, og enhver drev da sine Køer ud af Stalden. Kom nogen for sent, måtte han selv drive sine Køer ud til Hyrden på Marken. Hyrden i *Gånsager* sagdes at have større Indtægter end Degnen i Vodder Sogn. Ligesom Degnen havde han frit Hus og Brændsel samt Foder og Græs til 2 Køer. Men dernæst fik han, foruden en Løn i Penge, på en bestemt Dag i Ugen et Mål Mælk af alle Køer i Byen og et Fjerdingskar Rug af hver Stald (o: 2 Kreaturer). Ved Juletid var det hans Ret at gå rundt og bede om Flæsk, Kød, Brød, Smør, Æg, Tællelys o. s. v. Da tog han sin Kone med, og i en Tørvekurv modtog de Gaverne, æ Revenyrer (Reveny o: Indtægt). Flere Gange måtte de hjem for at tømme. Hvert Sted blev de beværtede med Snaps og Øl, men da det kunde blive for meget, tog de en Flaske med og fyldte i, hvad de ikke kunde drikke. Så fik de bedre Ligen (Gavn) af den modtagne Spiritus. Fra *Hygum* Sogn oplyses, at i Fællesskabets Tid græssede Hestene og de mælkeydende Køer på Toften hjemme ved Gården, medens Ungkvæget og Goldkørerne gik i Fællesdrift ude på Fællesjorden og på de vidtstrakte Heder i den vestlige Del af Sognet. Her findes endnu synlige Minder fra Fællesskabets Tid. På Læsiden af store skrånende Hedebanker ses de gamle *Folde*, hvor Kreaturerne lukkedes ind om Natten. Disse Folde er cirkelrunde, fra 12 til 24 Alen i Diameter, eftersom de har været brugt til Kalve eller voksne Kreaturer. Indhegningen har været høje Diger af Hedetørv og ovenpå har der rimeligvis været Risgærde. I *Fæsted* har man endnu Navnet „Den lange Forte“, det er Vejen fra Byen til Kjemsgård.²⁸⁾

Til Fårene holdt Byerne om Sommeren en Herdreng (Hyrdedreng), om Vinteren skulde Byhyrden se efter dem. I *Gånsager* havde Bymændene en Dreng, der vogtede Kalvene i Løsdrift. Denne Dreng holdt Byen særskilt. Øst for Byen var nogle

²⁸⁾ Thøste Thøstesens: Fra Hygum Sogn (1928) 23—24.

Agre, der somme Tider blev benyttet til Græsning for Kalvene. De dreves der ud gennem en Luge (Låge) i den østre Side af Gadehegnet, og Marken, som de græssede på, blev efter Lugen kaldt Lugeagre, et Navn, der endnu var almindelig 1885. Skulde Lugeagre, tilsåes, blev Kalvene græssede andet Steds.

Hyrdedrengene, der efter Byhyrdernes Afskaffelse passede de enkelte Gårdes Kreaturer, kunde tit have det strengt og ensomt i deres Pladser på en fremmed Gård. De måtte opholde sig i al Slags Vejr ude på Mark og Hede, og de har i nogle *Remser* givet Udtryk for deres ofte triste Tilværelse. Hyrderemserne oplyser hyppigt om dårligt Vejr. „De rejner, å de suser, de sier så gråt i Sky, Gud nåd vi arme Jøvwre, vi har så landt te By“, begynder en Remse fra *Fole*.²⁹⁾ — Et nyttigt lille Bidrag til Oplysning om en Hyrdedrengs Kår o. 1870 i *Rødning* har min Farbroder, *Peter Schmidt* (1858—1948) fra Rødning, meddelt i følgende Optegnelse: „Min første Plads som Hyrdedreng var i Rødning hos Thøste Junker og Hustru Margrethe Junker, født Kjær, fra Vester Lindet. Jeg var hos dem i fire Somre og manglede hverken Mad eller Drikke. Kaffe fik vi om Morgenen Kl. 5. Kl. 9 Mellemmad med Ost, Bitterost. Man skulde passe på ikke at sige Pølse, for så røg Osten væk [når man kom til at puste til den]. Hver eneste Dag spiste vi Boghvedegrød som den ene Ret til Middag med tyk, sur Mælk til. Om Aftenen fik vi Mælk og Grød. Så var der ikke mere på Spisesedlen. Det kan vel ikke kaldes Herreretter, hvad vi fik, men man kunde leve ved det, der blev budt os. Værre var det med alle de vredagtige Ord, man måtte døje uden at mukke. En Dreng, der vilde svare igen, var en Skidt, og så tav man jo til Grovhederne. Når jeg om Middagen kom hjem med Køerne, blev der gerne et Hus, de var tørstige og løb til Vandtruget. Grethe stod i Køkkendøren og skældte mig Huden fuld: „Se nu, se nu, Gud bevare os, den kunde falde og brække Halsen, hvem skal så betale den, hu ha—“ og mer i den Dur. Jeg tav og der ske-

²⁹⁾ Evald Tang Kristensen: *Jydsk Almueliv I*, Nr. 73.

te ingen Ulykke. På Marken havde vi Hyrder det mere frit, særlig da jeg var blevet konfirmeret og kom til at tjene en Sommer i *Brem* hos min Morbroder Samuel og Moster Trine. De var meget venlige mod mig og gav mig en god Føde; men tidlig op og tidlig i Seng var Skikken der. Om Morgenen ud til Fårene i Østermarken, hvor de stod tøjrede. I den tidlige Morgenstund kunde det hænde, at Mikkel Ræv var i Færd med at ville nappe et Lam, men han turde ikke komme ind i Tøjrslaget. Fårene værgede tappert for Lammene ved at stampe i Jorden, så det dundrede. Når jeg så nærmede mig, luskede Mikkel af. Til November fik jeg udtjent i *Brem*. Derefter fik jeg af mine Forældre Lov til at rejse til Danmark. Det kneb med at få Tilsladelsen, men tilsidst fik jeg den“. ³⁰⁾

Husdyrene.

Kvæget kom på Stald ved Mortensdagstide (10/11) eller mellem Mortensdag og Jul, og var Jorden uden Sne, kom det ud igen i Marts. Malkekøerne holdtes længst på Stalden. I 1850erne var der tre tørre Somre i Træk. Den første var den værste, men efter den var der et ualmindeligt mildt Efterår, hvor Kreaturerne gik ude til Juleaften; thi de skulde dog have Juleaftensnadver. En af de største Gårdmænd i *Gånsager*, Jens Clausen Beck, havde kun Ungkvæget og de Køer, der ikke gav Mælk, på Stald i 14 Dage, i den øvrige Tid hin Vinter bjergede disse Husdyr selv enten helt eller delvis Føden. — Slap Foderet for tidligt op for en Bonde, kørte han rundt til hver Mand i Byen eller Sognet og bad om en Klappning. Man sagde da, at han kørte rundt med *æ Hungervuen*. I *Birkelev* slog de engang *Kvæget* ud til Hellig tre Kongersdag. Det vred Byhyrden sig ved. Den Dag vilde han nok have haft fri. Når Kreaturerne

³⁰⁾ Om Hyrdeliv se videre H. F. Feilbergs Afhandling: »Barndoms-liv i Vesteregnet« (Sdj. Årb. 1897, 200—16), hvori findes Oplysninger fra M. J. Skov fra *Åskovegnen* i 1850erne. Se også L. B. Poulsens Hyrdedrengindringer fra *Obbækær* og *Fæsted Mose* (Festskrift til H. P. Hanssen 1932, 240). Om Peter Schmidt se: »Gamle Rødding-Folk« (Sønderjydske Jul 1949).

havde et kønt Hårlag, sagde man, at de var så snåjn som Mus, eller de var snild i æ Hår. Æ Mjælkspejl var et Mælke-tegn ved Køer. Det er Striben fra Børen (vulva) ned ad, hvor Hårene vender op efter. Striben skulde være bred. En lang Hale var også godt. En Mælkeslæver kaldtes en Ko, der var udmærket til at give Mælk. Når en Ko afmalkes (malkes for sidste Gang) en Torsdag Morgen eller Søndag Morgen, vil den komme til at kælte om Dagen. Trækkes en Ko til Tyr efter at den er malket, får den en Kviekalv, men trækkes den hen før, får den en Tyrekalv. Når en Ko ikke vil blive tyregal (oksnet), skal man efterhånden give den et helt Brød, men hverken et Menneske eller noget andet Dyr må få deraf. Det var også brugt at stikke et Søm gennem Øret på en Ko, der ikke vilde blive tyregal. En Kviekalv af Kvie var et Egebol i Huset. Den måtte man endelig bruge til Opdræt. En Stud, der var højt kløvet ibag, vilde Prangeren gerne vrage, men en Stud, der var lukket ibag, „den klør hans Nejs etter.“

Svinebesætningerne var før o. 1850 små. Om Svin var Ord-sproget: „Di kjør hen å ger hjem lisom æ Svin“, d. v. s. at i gammel Tid kørtes Svinene til Skovs, for at de kunde æde sig fede i den Tid, der var Agern og Olden. Man kørte dem derhen, for at de ikke skulde kunne finde hjem igen. Et andet Mund-sprog om Svin lød: „Mælk og Havre gir kort Gris, Vand og Havre gir lang Gris“ (∴ magre Grise). Blev et Svin opfodret ved al Slags Skrabning hed det at klatte et Svin op. Når man fik en lille Sogris, skulde den sættes baglæns ind i Stien, for at den ikke skulde blive vråd. En Kviekalv måtte derfor ikke komme baglæns i Stien, thi da bliver den ikke tyregal. Fik man en ny Høne, tog man den stiltiende og holdt den op i Skorstenen og lod den skrabe Benene der tre Gange fra oven og ned ad; den løb da ikke hjem igen. Når man satte en Hønselort ved hver af de tre første Kålplanter, der blev plantet, vilde Hønsene ikke røre Kålene.

Redskaber.

Bonden var førhen Altmuligmand. Han lavede selv det meste Håndværkstøj og de fleste Redskaber, der var nødvendige til Gårdens Drift. Intet måtte gå til Spilde. En Kasteskovl kunde således tildannes af en gammel Træsko, når Bunden var hel. Enkelte kunde forsåle Støvler og Sko, og *Hestetøjet* flikkede man også selv på, når det gik i Stykker. Hestene havde Stangmiler, og de styredes ved en enkelt Tømme, en Streng til hver Side, Krydstømme kendtes ikke. Hammelrebene var sammensnoede af flere Strengte ugarvet Hestehud. I Regnvejr rækkedes de, men i tørt Vejr krympede de sammen. — Enhver Landmand holdt selv sit *Jern*, og drog han til *Smeds*, tog han Brød og Brændevin med til sig selv og Smeden.³¹⁾ Ligeledes en Pose Tørvekul, idet enhver Gård selv brændte sit Kul, og Smedene benyttede ikke Stenkul. Græsleer lod sig bedre fremstille ved Tørvekul end ved rigtig Kul. Bonden arbejdede selv i Smedien, trak Bælgen og slog med Forhammeren. Smeden fik kun Betaling for sit Arbejde, han lagde jo ikke Materiale til.

Til sin *Arbejstvogn* lavede den vindskibelige Bonde selv Langvognen, Vognkæppene, Hammelstokken, Svinglerne, ja undertiden også Stjerten³²⁾ og Pindelærringerne. Tit kunde Bønderne langt mere. De huggede selv Træet op til Fælgen og kunde også selv slæbe (sløv) Vognen eller sætte Sløvet (æ Sløv), d. v. s. Gangen på. Gangen var Hjulfælgen.

På Arbejdsvogne brugtes ikke Forsmæk og Bagsmæk. Skulde der køres Klyne (Tørv), slog man en Bagsmæk sammen af Fjæl

³¹⁾ Jfr. A. J. Marcussen: Lintrup og Hjerting Sogne (1923), S. 111: Smeddag hos Knud Smed i Møgelmoose (Hjerting S.), der boede i en Jord- og Lynghytte. Smedens Måltid bestod af Rugbrød, Kartofler og Salt.

³²⁾ Stiv Stjert kendtes ikke. Den Stjert, man brugte i gammel Tid, var meget bevægelig, den kunde både gå op og ned, så langt det skulde være. Var der en Knold imellem Hjulsprene, borede Enden sig deri, og kørte de ned ad Bakke, og de vilde holde Hestene lidt op, stod Stjerten op imellem Ørene på Hestene. Dertil hørtes en stadig Raslen af Koblerne, forårsaget ved den Bevægelse, som Stjerten altid var i, men værre var det, at den tillige stødte Hestene.

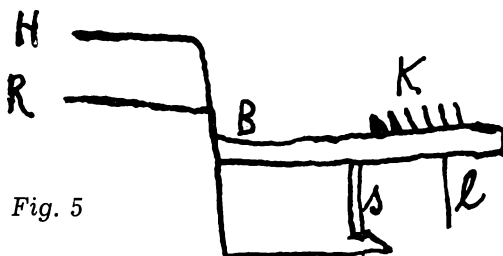

Fig. 5

og foran sattes Klynerne. På Vognene var ikke meget *Jerntøj*, så en Vogn var nemt jernet. Det var ikke sjældent, at to Mænd i samme By havde hver en halv Vogn beslæet med Jern. Når de skulde køre til Byen, kom de med en halv Vogn hver, som de satte sammen; deraf Benævnelsen: „lægge til Vogns“.

Skovbønderne fra Langetved, Skodborg og andre Skovbyer der omkring kørte til Ribe med *Egebark*, som de solgte til Garverne, der brugte megen Bark til Garvning af Huder. Ad den sandede og stenede Vej gik det langsomt fremad med de store Lundstikkervogne. Tjæresmørelsen var det (o. 1830—40) undertiden knap med, hvorfor mange brugte store *Skovsnegle* som Vognsførelse, men denne Fedtelse holdt ikke længe ad Gangen, hvorfor Vognhjulene ret hurtigt begyndte at pibe. Bedre blev det ikke, hvis Bønderne glemte at købe Tjære i Ribe, og det hændte ikke så sjældent, når de havde fået for mange Kaffe-punche i Købstaden.³³⁾

Af *Ploven* giver M. J. Skov følgende Beskrivelse ledsaget af hosstående Tegning.

Bagploven bestod af æ Handel (H) og æ Rostav (R) til at tage ved. Fra æ Handel udgik æ Bøm (B), ovenpå fandtes æ Kam (K). Æ Stol gik ud (til Højre) fra æ Handel og var til at holde æ Muldfjæl fast. Stolen var af Jern og havde Takker til at flytte Muldfjælen op og ned, efter som man to tyk eller tynd Fure. Muldfjælen var fast med Forenden på æ Sul (s) ved en Nagle. På Muldfjælen sad æ Måldplar (Muldpladen). Ved

³³⁾ Hans Pilegaard og Aug. F. Schmidt: Fra Lintrup Sogn (1925) 52.

Sulen sad Bredjærnet (æ Brejæn), der bestod af 1) Blad eller Skær (Plovskær), 2) Kryds, 3) Landsiden (æ Landsi). Krydset var i Midten og holdt Blad og Landside sammen. Spidsen af Bredjærnet hed æ Nejs, den bageste Ende af Bladet kaldtes æ Ving (Vingen). Forved Bredjærnet var æ Långjæn (l), Langjærnet, der splittede for Furen, og Bredjærnet afskar den. Ovenpå æ Bøm var æ Halmån til at stille Langjærnet efter. Om æ Bøm var der to Ringe, en for og en bag ved Langjærnet, og der ned under gik Halvmånen ved Siden af Langjærnet, så at begge Ender vendte op efter. Drev man Halvmånen frem, gik Langjærnet længere ind, og drev man den tilbage, gik den længere ud i Pløjejorden.

Med højre Hånd tog man ved æ Handel og med venstre holdt man æ Rostav; ved den havde de mest Raj (Herredømme) over æ Plov. Æ Rostav var bunden til æ Handel og stukket fast forneden i en Kramme på Muldfjælen. Langjærnet skulde sidde bag ved æ Kam.

Forploven bestod af Hjul, Stæld, Stældarm (Aksler), de sidste var beslået med Sållinger og Muldplade. Bagved æ Stæld var en Lænk med en Bøvl (Bøjle). Bøjlen kaldtes Bømtist og hægtedes i æ Kam. Flyttedes den frem, tog Ploven en tyk, flyttedes den tilbage, en tynd Fure. Fra æ Stæld udgik fremad æ Stilbræt (Stillebrædtet), derpå var æ Stilbrætbøvl (Stillebrætbøjlen). Yderst i Stillebrædtet var Huller, og ved Hjælp af en Nagle kunde man dreje Stillebrætbøjlen til begge Sider og stille Ploven efter, om man vilde have Furen bred eller smal. Ved at trykke på Handel og Rostav gik Ploven dybere i Jorden, men gjorde man det ved Svingploven, gik den af Jorden. Æ Plovsdry (et stykke kløftet Træ) var til at slæbe Ploven på, når de kørte ad Marken.

M. J. Skov giver også i sine Optegnelser en Skildring af den vestjydske *Trilleplov*, der havde en isoleret Udbredelse i Vestjylland, og som indenfor vort Område kun kendes fra *Hjerting*. Den havde allerede begyndt at miste Terræn o. 1800, og

var ikke andet end en almindelig Bagplov med en Trille i Stedet for en Forskære.³⁴⁾

Leen kaldtes ved Næbet: æ Od (Odden) og i bag: æ Nak (Nakken). Biddet mellem Nakken og Odden, dog nærmest Næbet, hvor *Leen* har størst Krumning, kaldtes æ Kast eller æ Svaj. En Sletter måtte ikke stikke Næbet ind, men lade æ Kast falde til. Det beroede mest på at holde æ Kast eller Svaj skarp. Æ Ryk (Ryggen) var den bage, tykke Side. Æ Angel eller æ Hael var til at gøre *Leen* fast til Leskaftet ved; der var to Ringe om Leskaftet: æ Fore- og æ Bage-Knag. Æ Krog' (Kroge), tre Bøjler, sattes fast ved Leryggen med æ Snæver (af Jern) og ved Leskaftet ved en Skrue (eller den sattes i en Kramme). Kroge var o. 1885 gået af Brug, fordi de var for tunge. Dog kunde de vist bedre lægge Kornet for Optageren, især Boghvede; o. 1885 brugtes Spjarrer. De fire Kroge kaldtes Fingre. Spjarrerne gjordes fast ved en Skrue til Bagknagen (eller bandtes til Knagen og en Pind, der var sat i Knagen), og foran bandtes de til æ Spjarlaj. På Leskaftet var anbragt en firkantet Krampe til at fastgøre Strygen ved. Æ Strygstål var til at jævne Biddet på *Leen* med. Af Leskaftets to Knage var Forknagen den længste, nogle havde dem dog omtrent lige lange. Vilde man prøve, om Knagene sad ret, lagde man *Leen* på Jorden. Knagene skulde sidde lige op, gik de fremad, var *Leen* for krøvl (kryber). Hvor langt de skulde sidde fra hinanden, rettede sig efter Sletteren (Høstkarlen). Når Afstanden fra Næbet af *Leen* til Enden af Leskaftet er større end Afstanden fra Nakken af *Leen* til Enden af Leskaftet, er *Leen* *over Hug*; er det omvendte Tilfældet, er *Leen* *under Hug*, dersom Afstandene er lige store: *i Hug*. Er *Leen* meget under Hug, er den jorde, søger Bunden (jordfælds). *Leen* afrettes efter Sletteren. Målingen sker enten på Husvæggen eller med en Snor. I det første Tilfælde rejste man *Leen* op ved Husvæggen. Det Sted, hvor Nakken kom til,

³⁴⁾ Jfr. G. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark V, 1808, S. 61 og Axel Steensberg i Sprog og Kultur V, 1936.

kan vi kalde a. Trækkes Leen til højre, går Næbet enten over, igennem eller under Punktet, og deraf kunde det ses, om Leen var over, i eller under Hug. Ved Sletten skulde Leen i Reglen være under Hug (et Par Tommer), ved Høstning kunde Leen være mere åben. Når Leen nærmede sig over Hug, kaldtes den åben, men lukket, jo mere den var under Hug. En Le vilde sægel (sagle) ved Høstning (tabe noget i æ Skær) og strivel ved Sletten, d. v. s. når der bliver en lille Strivel (Stribe) stående; eller man sagde om Sletteren, at han satte Våsler (eller han våsler). — Forhen bar de altid Leen på Skulderen, så Leen rakte i Vejret (således skulde Karlene i Købstæderne i 1885 endnu bære den, når de gik gennem Gaden, for ikke at lave Ulykker), i 1885 bares den bag Ryggen. Forknagen toges under venstre og Bagknagen under højre Arm og Leen gik ud tilbage. *Gånsager* Leer var førhen berømte i Eggen. En Lesmed, hvis Fader også var en berømt Lesmed, leverede endnu o. 1885 en Del Leer til Øen Sild. Hjemmesmedede Leer var da ved at gå af Brug. Man købte mest Fabriksleer, ikke mindst fra Grejs Fabrik. — Til at holde Leen skarp brugtes *Hærredskaber* (Hærde), der bestod af en Harsped med Kile og en Hårhammer med Pen (Neb) og Ban' (Bane) på den bage Flade. Under Håringen af Leen havde man en Hårknop til at sidde på og en Hårlaj (Hærdelad) til at støtte Leen på. Ofte brugtes en Rive til Lad. Det kaldtes at kuwelhåre, når Biddet vendte op (den fejle Side). Da slog de med Hærdehammeren for langt fra Biddet. De kunde også håre Biddet i Takker, „Mustænd“. Der hørte megen Øvelse til at kunne håre (hærde) en Le, men når den var ret håret (eller håret), var den blevet skarpere end ved Slibning på en Sten. Om Sommeraftenerne kunde man førhen i Slet og Høst fra hver Gård høre Pikhamrens (Hærdehamrens) hurtige, pikkende Slag mod Leæggen. Siddende på Hærdeknoppen eller en Sæk fyldt med Halm trakterede Lekarlen sit Redskab så længe med mange Hundrede små Slag, til det var så skarpt, at det skar alt, hvad det så, og så var det ingen Sag

næste Dag at begive sig ud til Høstdagens Gerning i Engene eller på Kornagrene, hvor Stråene faldt let og fint for det krogede Jern.

Markarbejde.

Når en Mark kun fik lidt *Gøde* (eller *Gødske*), sagde Bonden: „De fær kon æ Skrævl a æ Undersær“ *ǿ*: når *Møget* var afslået eller afraget, vendtes altid *Undersædet*. På dette Sted fik det mere *Skrævl* end *Gødning*. For at få Jorden til at frembringe en bedre *Grøde*, *grøbledes* Marken, d. v. s. at der blev gravet *Render* i Marken (f. Eks. i lav og sur Jord), hvorfra Jorden blev kastet ud, hvilket ansås for gavnligt.

Forårsarbejdet på Marken begyndte med, at man gennemharvede den efterårspløjede Mark med en træbullet *Svenskharve* på langs og tværs. Så blev *Kornet* sået, sædvanlig ved *Majdagstide*, og dækket med en svær *Træharve*. Når Jorden var noget kold og fugtig, ansås den for velegnet som *Såbed*. Det var godt at *krydsharve*, især til *Udlæg*, derved jævnedes *Agerfurerne* og *Agerrenerne*, og *Agrene* blev heller ikke så *kummel* (*kubbel*) eller *ryggede*. *Agrene* fik halvanden eller to *Tænd* af *Harven*. Efter *Nedharvningen* *tromledes* Marken med en svær *Tromle*. Var Marken meget *knoldet*, kunde man også *stampe Knoldene* ned i Stedet for at bruge *Tromle*. Det var især ved *Bygland*, man anvendte denne *Fremgangsmåde*, hvorfor man sagde: „Han *knoldet* (*knoldede*) æ *Bygland*.“ — Om *Efteråret* fik *Stubjorden* kun én grundig *Dybpløjning*, og man var altid *færdig* med dette *Arbejde* til *November*.³⁵⁾ Var Jorden *pege* (*beget*), vilde *Ploven* ikke *skyde*. En *Svingplov* vilde tit ved *grøn Jord* „*sæt Krager*“, *ǿ*: når *Furen* somme *Steder* stod op i *Buer*. Udtrykket: at *muldpløje* betød at *pløje Muld* på. At *trømmelplov* benævntes det, når en *Ager* skilles ad to *Gange* i *Træk* eller *pløjes* sammen to *Gange* i *Træk*. En *Ager* skulde til

³⁵⁾ Thøste Thøstesens: *Fra Hygum Sogn* (1928), 81—85. Jfr. E. Tang Kristensen: *Jydsk Almuelev, Tillægsbind I, Nr. 1620: Tilråb til Heste ved Pløjning* (Gram).

Udlæg helst være sammenpløjet eller være pløjet te Rygs, men den måtte ikke være for oprygget, være for ryge (rygget) eller kame (kammet). Æ Kam på Ageren betegnede Agerryggen.

Fra Midten af 1840'erne til Midten af 1850'erne, da Landbruget var inde i en Opgangsperiode, blev der *merglet* på Kraft. Man var da ikke ukendt med Merglingens Gavn, idet *Niels Tøxen*, Præst i Rødning 1770—87, der var en Foregangsmand indenfor Landbruget, havde merglet på sin Mark. De Rødning-Bønder havde med Forundring set Resultatet, så deres Efterkommere vidste, hvad de gik ind til, da de o. 1850 lod deres Agre mergele. Det var almindeligt i hele Eggen at mergele i 1850—60erne. I *Hygum S.* mergelede hver Gårdmand en Indtægt årlig. Mergelarbejdet var meget strengt. Kom en Nysgerrig hen for at se på Mergelgravningen, blev vedkommende krævet for Brændevin. I *Skudstrup* (Skodborg S.) holdtes et lille Gilde: „Mergelhøtte“, når den årlige Mergeldyngede var blevet kastet op af Graven og udkørt.³⁶⁾ Der var i hine Tider Arbejdsmænd, som gravede Mergel op i den ene Grav efter den anden. *Dræningen* af Markerne begyndte ligeledes o. Midten af Årh., da man ved Grundforbedringsarbejder over det ganske Land indledede den moderne intensive Dyrkning, der fik et mægtigt Skub fremad, da *Kunstgødningen* begyndte at vinde Indpas sidst i Århundredet. Da blev *Roedyrkingen* også almindelig, og i 1890erne holdt de moderne *Landbrugsmaskiner* deres Indtog i de danske Gårde. I Tiden fra 1860'erne til hen imod Århundredskiftet blev de gamle Former for Landbrug afviklede.

Korn og Boghvede.

Sædskiptet inddeltes sædvanlig i 9 Indtægter. I *Gånsager* var i gammel Tid den første Grøde Boghvede, den anden Gøderug eller Myntrug, den tredje atter Rug (2. Kærv). Derpå lå Jorden ud 5 År til Græsning for Kørerne og Kalvene. Andet-

³⁶⁾ Aug. F. S.: Arbejdsgilder (1938), 41.

steds såedes de to første År efter Brak Rug, det tredie Byg. Byg måtte ikke sås for tykt. De gamle såede den ikke, før de hørte Kukmanden. „Kuk kuk! så' Byg, så tyk, så Havr iblandt“. En Skomager i Birkelev satte Byg, Havre og Rug i Vand (i Støb), før han såede det. Kornet kom derved før til at spire i Jorden. Når Bygaksene ikke kom gennem Bladene eller Svøbet, sagde man: „De blyver standen mæ æ Krav (Kraven) om æ Hals“. Byg, der af en eller anden Grund blev pløjet under, kaldtes *undersået Byg*.

Dårlig Havre kaldtes *Ronneværhaver*, det var til æ Ronnevær (Vædderen).

Grønjordshavre benævntes „Gredhaver“.³⁷⁾ Når man såede Havre med Udlægsfrø, brugtes (o. 1850) Thimote og Hvidkløver, andet Græsfrø kendte man ikke dengang. Første Års Græs bjærgedes som Agerhø og gav sædvanligt et godt Udbytte. Græsmarken benyttedes endnu i tre År. Der blev kun gødet en Gang i Sædsiftet, det var altid i Brakmarken, hvor Staldgødningen udbragtes i Juni, meddeler Thøste Thøstesen fra Hygum Sogn.

Rugen gav 8 til 9 Skæpper Traven, Byggen 10 og Havren til op imod 2 Tønder. Kornet var i 1850'erne i god Pris, især Hvede, og det meste blev solgt. Kresten Simonsen i *Fæsted* solgte et År i 1850'erne 40 Tønder Hvede til Haderslev og fik 8 Specier for Tønden. Alle Landmænd blev velhavende og fik Penge på Rente. Det hørte til Undtagelser, at Bønder i *Hygum Sogn* da havde Gæld. Det var almindeligt, at man havde en Lærredspose stående i Skabet, fuld af Sølvpenge. Når en Landmand i 1850'erne kunde pløje og så, høste og slå, og frem for alt holde sin Mark ren, fordredes der egentlig ikke mere til at være en dygtig Landmand. Nøjsomhed og Sparsommelighed var fra forrige Tider trængt dybt ned i Folkebevidstheden.

Boghvede, der kan gro på sandede Jorder, blev dyrket me-

³⁷⁾ Gred ɔ: Hinde, øverste tynde Lag, lig Gredde. Gredland er opløjet Grønjord.

get i Hedeegnene, hvad man let kan forstå, da Boghvedegrød var et yderst vigtigt Næringsmiddel i ældre Tid. Til Boghvede (Tarre) pløjedes Grønjorden om Efteråret. Om Foråret, når Furerne begyndte at slå Grøde, vendtes de igen og når Boghveden skulde sås, pløjedes Jorden for tredje Gang og noget dybere for at få lidt Muld på. Ved denne Pløjning kom Grønsiden ned. Det var godt, når det kunde ryge efter Pløjemanden, så var Jorden tør. Boghveden skulde sås, når Egebladene i Skoven var som Museøren, eller tre Dage før og tre Dage efter Metardus Dav (8/6). Man lod aldrig Boghvedejorden ligge pløjet Middagslaget over. Der skulde sås i Jorden inden Middag. Derfor pløjedes Jorden om Eftermiddagen og fra Kl. 2—3 om Natten til Såtiden om Formiddagen. I Blomstringstiden kunde nogle få Timers Nattefrost ødelægge hele Afrøden. Den kunde efter Frost stå sortsveden med ødelagte Blomster og Blade. Ved Synet heraf sagdes: „No har æ Døvl sværtet æ Tarre“. I Reglen gav kun hvert 3. År god Høst. Hændte det, at Fårene åd af Boghveden, medens den var grøn, fik de æ Bogetsyge, der angreb Hovedets indvendige, ædlere Dele. Dyret stod sløvt, ligesom bedøvet, med slapt nedhængende Ører. Mod Sygdommen brugtes at skære den yderste Spids af begge Ører på Fåret. Resten af Ørerne piskedes med en Riskost, så Blodet flød ud af Sårene. Det var sjældent, at Fårene døde af æ Bogetsyge. Boghveden skulde høstes, når den var som en „skimle Hest“. Den skulde sammenhøstes våd, og æ Hoker (Negene) skulde sættes på Toppen. „Å sæt Tarre te Rygs“, hed det, når Hokerne bares til Ryggen af Ageren og vendtes. Når Boghveden var bjerget, gødedes Landet til næste Års Gøderugsafgrøde.

Arbejdet i Mosen.

Når Forårsarbejdet i Marken var til Ende, skulde Karlen ud i *Heden* at grave Lyngtørv (*Flaver*). Et Gravlæs var 20 Snese Lyngtørv. Fire Gravlæs regnedes for en Karls Arbejde om Dagen. Der kunde på et godt Læs køres fra 25 til 30 Snese Flaver.

Når Hedetørvene var gravede, begyndtes der i *Mosen*. Karlen gravede *Klyne* (således hed de små gravede eller strøgne Mose-tørv), og Pigen trillede dem ud på Læggepladsen på en Trillebør. De gravede Tørv sættes oven på hinanden, 6 i Tallet, når de skulde vindtørres. Det kaldtes en *Borre*. — Hvis man strøg eller æltede Tørv, lagdes først oven for Tørvegraven på udjævnet Bund et Bræddeunderlag, hvorom sættes Kantfjæl, der støttedes af nedrammede små Pæle. Det anlagede kaldtes æ *Mostråj* (Mosestråden, hvor man træder). Når den var fyldt med Tørvedynd, kaldtes det en *Fylding*. Mosens Overjord, æ *Skump*, gravedes af og kastedes tilbage i Tørvegravene. Tørvedyndet måtte ikke bruges helt ned til Sandet. Der skulde levnes et lille Lag, som kunde holde Vand, og i Forening med æ *Skump* kunde Mosen vokse op igen. I Mosejorden i æ Tråd drev man Kreaturer rundt, eller man æltede selv Dyndet med Fødderne. Når det var færdigtbehandlet her, hed det en *Trækning*. Det æltede Tørvedynd kørtes på en Klynbør hen til Læggepladsen. Når Tørvene var halvt tørre, stabledes de i en *Ringning*,³⁸⁾ der skulde indeholde 24 Tørv. Arbejdet hermed påbegyndtes Kl. 3 om Morgenen. Da gik Folk i Flok og Følge efter Mosen til, medbringende Mad til hele Dagen. En Dags Arbejde var 200 Ringninger for en Karl og Pige. Mere forlangte Husbonden ikke. Tyendet var tit færdigt hermed tidlig på Eftermiddagen, og hvad man så fik mere, måtte Tjenestefolkene sælge; de afhændede Tørvene til Ribe for 3 á 4 Rbdl. Læsset. Thøste Thøstesens kunde fra sin tidligste Barndomstid (o. 1880) mindes den fornøjelige Mose-tid. Da kom unge Folk i store Skarer syngende og jublende hjem ved Aftenstid ude fra Mosen³⁹⁾. Til den store Mose Vest for *Hjerting* drog mange Mennesker og i næsten alle Aldre for at skære, ælte eller ringle Tørv. I den travle Mose-tid kunde her de professionelle Klynstrygere (o. 1850—70) tjene gode Penge. Når Mosefolkene

³⁸⁾ Jfr. Sønderjydske Årbøger 1897, 215.

³⁹⁾ Thøste Thøstesens: Fra Hygum Sogn (1928) 83—84.

spiste Mellemmad, samledes de ofte i Klynger og kunde da have det meget fornøjeligt sammen. Undertiden holdtes en hel *Mosefest*, hvor der blev drukket adskillige Kaffepunche, medens Kvinder og Børn fik Kaffe og Kage. Erindringen om en sådan Mosefest levede Deltagerne længe på.⁴⁰⁾

Barksalg og Savlad.

De Sogne fra vort Landområde, der har Rester af den store *Farrisskov*, havde på forskellig Vis Indtægter af de gamle Fredskove. Fra Skovene fik man Brænde og Gavntræ, hvoraf der solgtes ikke ubetydelige Mængder, og desuden havde Bønderne betydelige Indtægter ved Salg af *Bark*. I 1850'erne regnede enhver Bondegård i *Røddingegnen* således mere med Skoven end med Landbruget, så god Fortjeneste havde man af den. Når Barken begyndte at skride, kom der Folk ud i den store og stille *Rødding Nørskov*, hvor der nu lød Banken med Stokke og Økseslag overalt. Arbejdet indlededes, når Egen i Begyndelsen af Juni tog til at blomstre og sætte Blade. Ved den Tid cirkulerede Saften gennem Træerne, og Barken kunde flås af dem, hvilket skete omhyggeligt, når de gamle Ege var fældede. Barken blev så kørt hjem, hvor den blev skrabet og rensset, et Arbejde, der udførtes af de ældste og de yngste. Når den var rensset, blev den hugget helt småt og fyldt i Sække, og nu var den færdig til Salg.⁴¹⁾ Afsætningsstederne var navnlig Varde, Ribe, Tønder og Højer. Enhver havde altid sin bestemte Garver at levere til efter mundtlig Aftale fra År til År. Blev en Mand lidt bagefter, fik han en Hilsen med en Nabo om snart at komme, eller han sendte selv en Hilsen om, at han var i Vente. For 100 Pund hugget Bark betaltes 9 Mark kurant, lig 10 Rigs-mark. Barksalget var en indbringende Forretning. Derfor var Barktiden fornøjelig, især da alle kunde hjælpe med.

⁴⁰⁾ A. J. Marcussen: Lintrup og Hjerting Sogne (1923), 117—120 og Aug. F. Schmidt: Moser og Tørv (1948), med adskillige Oplysninger fra Egnen.

⁴¹⁾ I Skra ve Sogn blev Barken kørt til Københoved Vejrmølle for der at blive malet.

De fældede Træer blev parteret i Skoven, hvorefter de blev kørt hjem indtil den mindste Pind og ophobede ved Gårde og Huse i store Stakke. Ved Træsamlingspladserne fandtes *Savkulerne*, æ Savlai (Savlad). Disse var gravet 2 til 3 Alen ned i Jorden og i de fire Hjørner var rejst solide Stolper, der bar et Lag Tværstænger, hvorpå de svære Blokke, der skulde saves, blev rullet op. En Mand gik så ovenfor, en anden i Kulen neden for Blokken, og med en dertil indrettet Langsav skiltes Blokken ad på langs. Til at save Træet igennem på tværs brugtes en Skøtsav. Når Egene var behandlede på en af disse to Måder, var de så vidt forberedte, at *Træ-Knavernes* Gerning kunde begynde. Træet bearbejdedes af disse Mænd til dets forskellige Brug, fremfor alt til Fremstilling af Vogne. Der forarbejdedes meget som Husflidsarbejde på Gårdene om Vinteren, men desuden boede flere Husmænd i Byen (Rødding), som hele Året rundt kun arbejdede med Træfaget. De købte Ege på Roden, og derefter forarbejdede de dem. Træhåndværkerne eller „Træknaverne“ fremstillede Harvebuer, Leskafter, Leknager, Vognstjerte, Hulskovle og meget mere Landbruget vedrørende. Som Husgeråd lavede de Stole, hvor Sædet blev betrukket med Halmreb, og når det skulde være fint, kom derover endnu et Betræk, som i det allerfineste Tilfælde var broderet med Blomster. Med fuldtlæssede Vogne kørte Træknaverne med deres Arbejder til Markederne i Holsted, Varde, Ribe og Løgumkloster, to eller tre Gange årligt til hver By og der var her rivende Afsætning på Trævarerne.⁴²⁾ Da Barken ophørte at være Salgsvarer, gik Træarbejdet i stå. Træet blev for dyrt, siden Barken ikke mere kunde udnyttes. De gamle Træknavere er gået bort og med dem den gamle Husflid. „Æ Savlai“ er forsvundet, Tællebænken og Spånkniven ligeledes. Det meste Værktøj står nu urørt i Huggehusene.

⁴²⁾ Se E. Tang Kristensen: *Jydsk Almueliv, Tillægsbind VI*, Nr. 278. Jfr. smsts. Nr. 254 og Nr. 1180. Om Træknaveren Enevold fra Langeved Skov og hans Kortspil i Varde se A. J. Marcussen: *Skrave Sogn* (1913), 65—67. Om Emnet i Almindelighed se Marcussen: *Rødding Sogn* (1930) 76—78.

Høslet.

Den strengeste Tid om Året var Græssletten. Man satte en Ære i ikke at give op, selv om Arbejdsdagen (som i Høsten) strakte sig fra om Morgenen ved Firetiden til Solnedgang. Der skulde gode Kræfter til at gå bag Leen i Engene i de mange Arbejdstimer. En dårlig Hølékarl var ikke anset. „En ring Sletter kan snart en Dagløn tilsætte“ hed det.⁴³⁾ En dygtig Sletter tog et bred Skår, slog et *godt Skår*, og den ringere, om han end kunde gøre sit Arbejde godt nok, løb undertiden med en Ildersti (smalt Skår). Karlene slog efter et Ben (det venstre for, begge flyttedes for hvert Hug), og de høstede efter begge Ben (kun et Ben flyttedes ved hvert Hug). Ved Slet kunde der tages et bredere Skår end ved Høstning, for der skulde Kornet lægges således, at det kunde optages. Derimod kunde de hugge mere for (frem i Skåret) ved Høstning end ved Slet. Tre Alen var et lille Skår (selv ved Høstning), Agrene var gerne 5 Skar brede (fem Dobbelttrin = 5 Favn, 1 Favn = 3 Alen). En fem Skar Ager gav gerne 4 Skar og et Hjak (Hak), et lille Hug.

Når to i Fællig ejede en Eng, slog de først æ Rejskar (*Redeskarret*) ned midt gennem Engen. Den ene fik da sit på den ene Side og den anden på den anden Side af æ Rejskar. Det følgende År byttede man så Halvpart. Denne Fremgangsmaade var bedre end at skifte Høstakkene, som de gjorde, når de slog Engen under Ening (på en Gang).

Ikke alt Græs i Engen var lige let at slå. Særlig gode Leer skulde man have, hvor der groede *Katteskæg* (*nardus stricta* L.), der rejser sig bag efter Leen og spørger: „Hvem er det, der banker“, et Udtryk for, hvor sejg Planten er. Nogle af de gamle Hjølekarle gik baglæns (ligesom Rebslageren), når de slog Katskækknurrer (*Katteskægsknuder*), og kunde således bedre få dem af. Anderledes var det med Planterne Knæpstrå (en Padderokke) og Bukkeblade, der var lette at hugge igennem. Her-

⁴³⁾ Jfr. Talemåden: »Det passer it for æ Dreng å ryg Tobak, de skal først kund slå Grejs.«

om hed det: „Knæpstråi å Bokblai, di gør arm Slætterer glai.“

I Høslettens Dage fik Arbejderne bedre *Føde* end ellers. De kørte både hen og hjem og havde et Madskrin med i Marken. De fik hele friske Brød og Kager med, Smør i en Bojik (Trææske med Låg), samt Flæsk, Kød o. s. v. Flæsket var kogt, Kødet både kogt og ukogt (Spegekød), tit et Fårelår. Enhver skar sit Brød, bredte Smør på, et „klin Lau“, skar Kød, Pølse eller Ost (flere Slags) og lagde på efter Behag. „Di gjør dem nover goj Melmader“. Karlene fik Dramme til. Når man kom hjem, gav det først Kaffe, Karlene fik også en Kaffeponch, dernæst fik man Unden (Middag) eller Nadver. Om Middagen, inden de drog af igen efter Middagssøvnen, fik de ligeledes Kaffe, men der kunde dog være så travlt, at det ingen Middagsøvn gav. I Slettiden slagtedes tit et Lam, vel også i Rughøsten, og så fik man fersk Suppe til Middag. Også en Høne måtte nu og da strække Hals. Var en Mand kommet bagefter med Sletten, sagde man, at han lod Græsset stå til Frø. — Var en Eng dårlig slået, så der var blevet en Del Bundgræs tilbage, slog de andre Karle et Par Brilller ○○ deri, idet de med Leen gjorde to Rundkredse. Brilllerne kunde de dårlige Lekarle bruge, når de skulde slå igen, så kunde de bedre se at få det altsammen med. Der blev også slået Brilller i Fredgræsset (det uslåede), når en Mand var kommet bagefter andre med at få sin Eng slået, men den Tort var dog ikke så stor.

Bagefter Hølekarlen gik en *Afrager*, der rev Græsset ud, så det kom til at ligge i Streng (i Skar). Faldt Riven ud af Hånden på en Rager, sagde man: „No fårder æ Dawløn“. Tidligere slog de også Græsset ud, så der lå et tyndt Lag overalt; Høet blev derved tit for vejret og tabte i Kraft. Mange foretrak at rage⁴⁴⁾ Høet grønladen; det kunde så eftervejres i Stakkene. Havde Stakkene stået noget, var Høet bedre at lade (læsse), da det så ikke var så sprarlt (for tørt), men holdt bedre sammen.

⁴⁴⁾ I Vodder S. sagdes »å rag Hø«, i Gram S. »å ryv Hø.

Det skulde have en god Duft; havde det ingen Duft, havde det mistet af sin Kraft.

Når Græsset var vejret tilstrækkeligt, blev det revet og stakket. Når to rev en Hael (Hale) ind, da var en tredje „Tyv“ eller „Slughals“. Han gik foran dem og kastede det groveste sammen i Streng. Til sidst gjorde de æ Stak op.

Å *pyk* æ Hø sammel var at sætte det i Pyk, små Stakke. Sådanne Stakke kaldtes også „Svin“.

I Gramegnen var *Høstakkene* runde, sjældent aflange, og da mest i Øst og Vest, af Hensyn til Vestenvinden. De aflange Stakke var lettere at sætte op end de runde, de gjordes op som et Hus. Når Høet blev kørt sammen i Stakke med Heste, benævntes det at *tøm æ Hø sammel*. Sådanne Stakke kaldtes *Tømstak*, i Modsætning til *Skydstak*, hvor Høet var skubbet sammen. Var Høet tungt, var det ikke nemt at tømme eller skyde, idet der dannedes Triller eller Ruller på Bunden, som kaldtes *Ål*, som tabtes efter at de nogle Gange var rullet rundt. Ved Hjemkørslen holdtes tit Lajvun og Tømvun (Ladevogn og Tømmevogn). Et Læs Hø bestod, foruden det i æ Ledinger (Lærringer, Vognkassen) af 4 Lag og et Fyldlag. Kan æ Lajer ikke følge med at lægge det i Lag, strøede han det; det kaldtes at lade på svensk.

Høst.

I en våd Sommer blev Kornet *vandmodent*. De gamle prøvede om *Rugen* var moden ved at slå Hatten fra neden op mod Vipperne. Kunde de så få Kerner i Hatten, var den moden. Faldt der Honningdug i Rugen, kunde der ikke bages Kage af den. Frøs det, inden æ Dri (Dræ) kom af, kom der ingen Kærne. Var en Vang Korn *tvemoden*, blokkede⁴⁵⁾ man i det, d. v. s., man høstede Kornet de høje Steder, hvor det var modent; på de lave Steder, hvor det endnu ikke var modent, lod man det stå. Kor-

⁴⁵⁾ Jfr. at et Par Agre, der fra den øvrige Agermark gik ind i Heden, kaldtes æ Blok'.

net var *kalkere*, når Strået var knækket af Stormen. Lejesæd afskares førhen med *Seglen*, der tidligere i det hele taget var mere brugt „end nu til Dags“ (o. 1885). Når tre Hug af Leen kunde give et Neg, var Kornet godt. Det skulde høstes nær Jorden. Var Stubbene lange, blev der gjort Nar af Høstkarlen eller vinket efter ham. Man sagde da, at æ Ståv (Stubbene) næsen kunde stikke Høstfolkene „i æ Røv“. Når man høstede, skulde man have Vinden halvt på Ryggen og halvt på Siden og hugge til den Side, Kornet hang. Bag efter Høstkarlen gik æ *Optejer* (Optageren), som Regel en Pige, der skulde samle Kornet med en Rive eller Kratte og binde det i Neg. Optejereren skulde lade mindst tre Hug blive liggende, mens Karlen strøg Leen. Gjorde hun ikke det, blev Karlen ved at stryge, og den næste Høstkarl slog ham så forbi og tog hans Skår. Så var Forkarlen slået ud af Skåret. Det var en Tort for Pigen, og hun skulde give Brændevin derfor.

Tog en Høster eller Sletter gradvis mindre Skår, så han til sidst slet intet mere havde, „spidsede han ud“. Det tynde Lag yderst i Skåret, som Leen tabte, kaldtes æ *Svej* (afledt af Betegnelsen Svej, det Sted på Leen, hvor den har størst Krumning). Hvad Leen således tabte, skulde også rages (rives) med i Negene, så man fik så lidt Rivning som muligt.

Når det sidste Neg var høstet, holdtes *Opskær* (Opskæring, „det lille Høstgilde“). Når Folkene den Dag kom hjem fra Marken, stillede de sig foran Indgangsdøren og strøg Leerne. Det kaldtes at *stryge for Kålen*, nu var der jo intet andet at høste. Husmoderen måtte skynde sig ud i Døren og bede for Kålene og love at give Kaffe og Kage (Rødding).

Blev en bagefter de andre med at få Kornet høstet, bandt nogle Karle en Mand sammen, d. v. s. de lavede en Stage med et Kors, som de iførte Bukser og Frakke og satte Hat på. Denne Mand, der kaldtes *Fissemand*, sattes på den sendrægtiges Mark. Man fik ikke at vide, hvor Fissemanden var kommet fra. Blev den pågældende Bonde færdig, kunde han sende Fis-

semanden videre til en anden, som var i bag ham og således kunde den gøre en lang Vandring. En Fissemand vandrede o. 1880 fra Gram til Obbekær, der havnede den.⁴⁶⁾

*

I Sogne som f. Eks. Gram og Rødning var det grummet (bedst) i Rughøsten. Da levede Folkene højt, de fik en bedre Unnen (Middag) og Kaffe, når de kom hjem. Kom Madmoderen ud til Høstfolkene, havde hun Brændevin med i en Flaske, som hun holdt skjult under Forklædet, og først når Høsterne strøg deres Leer til hendes Ære, kom den frem. M. J. Skovs Moder kom altid med Meldmader og havde en stor Kedel Kaffe med samt Brændevin, Sirup og Sukker; brunt Sukker til Kaffen og i den første Tid altid Sirup til Punch. Siden var der nogle, som hellere vilde have hvidt Sukker i Punchen. Nogle af Optagerne (gamle Koner) fik også Brændevin med Sirup i.

I ældre Tider blev Rugen (f. Eks. i *Hygum, Rødning og Gram*) inden Indkørslen bundet sammen med Bånd på en Favns Længde. De gamle og Børnene lavede Halmbåndene, hvormed to Neg blev sammenbundne. Et sådant Dobbeltneg kaldtes en Kjerre (Kærv). Af Sommerkornet skulde der tre Neg til en Kærv, 20 Kærv til en Trave (∴ 60 Neg). Var Kornet større optaget, bandtes kun to Neg i en Kærv (= 30 Kærv til en Trave). Nogle slog også et Bånd om hvert Neg, det kaldtes at *negbinde*. Adskillige kørte Kornet ubundet hjem, dette brugtes østerud „og her på enkelte større Gårde“. Alt Negkornet, så nær som Boghveden, sattes i *Skokke*, 6 Neg i hver Skok, 10 Skok til hver Trave. Ofte sattes 2, 3 eller flere Skokke sammen, men altid med lidt Mellemlum. I en våd Sommer havde (og har) Kornet ondt ved at blive tørt i Negbåndene. Gik Båndet om et Neg op,

⁴⁶⁾ Om Høst og Høstskikke se Hans Ellekildes Redegørelse i *Fra Dansk Folkemindesamling VI* (1938) og *Sønderjydsk Månedsskrift 1937*. Pastor Hans Kau fra Brendstrup ved Rødning fortæller i sin Bog: *Fra Kampene mellem Dansk og Tysk* (1908), 146—49 om, hvorledes han som Student (f. 1861) i en Sommerferie måtte hjælpe med at udstaffere en Fissemand, som han udførligt beskriver. Om Skikkens Oprindelse se Dannevirke 23. 8. 1951.

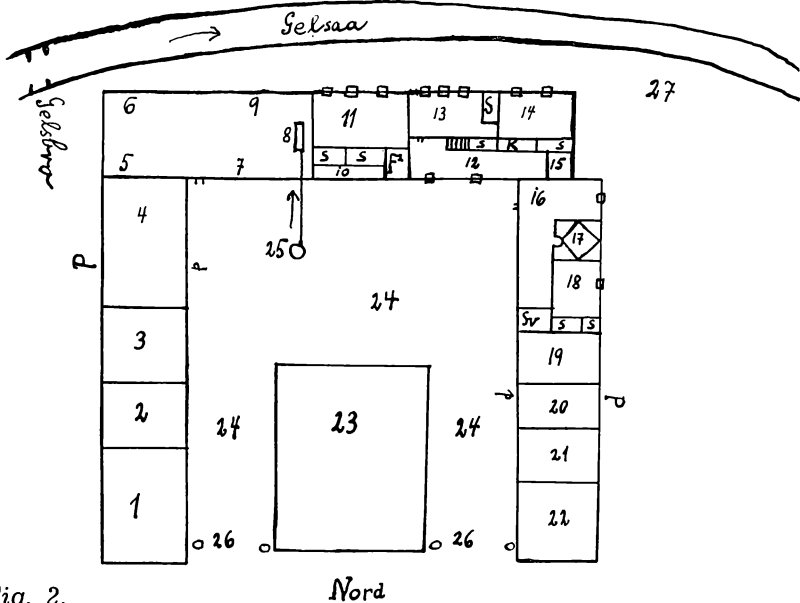

Fig. 2.

Nord

Grundplan af en gammel Gård ved Gels A og nær Gelsbro. Efter Kladder af M. J. Skov tegnet af Aug. F. Schmidt. 1) 5 Jordfag Rug. 2) Lo. 3) Jordfag til Hø. 4) Tærskelo. 5) Heste. 6) Ungkvæg. 7) Kalve. 8) Vandrug. 9) Køer (8). 10) Gang. 11) Stuen. 12) Køkken. 13) Dagligstuen. 14) Lilledøns. 15) Kælder. 16) Bryggers. 17) Ovn. 18) Bryggerskammer. 19) Boghvedelade. 20) Tærskelo. 21) Brændsel. 22) Vogne og Får. 23) Mødding, Pladsen lavere og brolagt. 24) Stenbro, højere og ren. 25) Brønd. 26) Led. 27) Have. = Dør. □ Vindue. S. Seng. P. høj Port. p. lav Port. K. Kammer (Brændevin og Øl.) Sv. Svinesti. ≡ Loftstrappe. o. Pæl. F. Framgulv.

brugtes en Jerntrefod, hvorpå Stegeredskaberne stilledes. Der var Ild på Fyrstedet hele Dagen. Når Dagværket var endt, samledes Ildgløderne i en Dynge, befriet for Asken. Gløderne dækkedes med et tæt Lag Flaver, d. v. s. Lyngtørv. Ovenpå disse bredtes et tykt Askelag, der fjernedes næste Morgen, hvorefter Ilden atter kunde anvendes. Denne Fremgangsmåde kaldtes Ildragning og sparede ny Optænding og Tid. — Når Flæsket efter endt Saltning toges op af Saltkarret, hængtes det til Røgning oppe i Skorstensmunden. Efter Røgningen hængtes det op på Loftet, hvor det blev anbragt på Skorstens Ydermur,

eller også blev det gemt ned i Maltkisten, godt dækket af Mal-
tet; det gav Sulet en god Smag, mente man. — Tit fejede en
Bonde selv sine Skorstene.

Bryggerset lå ved Siden af Køkkenet. Her var en stor om-
muret Kobberkedel med underliggende Ildsted anbragt i Nær-
heden af en Skorsten. Grubekedlerne (Grukiel), som disse Ked-
ler kaldtes, var så store, at de kunde rumme adskillige Spande
Vand. De benyttedes, når der skulde koges Vand til Slagt-
ning, Vaskning og Brygning. I Bryggerset udførtes mange kvin-
delige Arbejder. Nogle Steder havde man også Bageovnen her.

Mælkestuen eller *Mælkekælderen*, hvis en sådan fandtes, lå
indtil Bryggerset og anvendtes både til Mælkerum og Spise-
kammer. Ophobningen i et Rum af alle mulige Fødemidler og
Mælken var uheldig, fordi Mælk i høj Grad er modtagelig for
dårlig Luft og Maddunster. I kolde Vinterdage anbragtes Mæl-
kefadene på Hylde under Loftsbjælkerne i den varme Daglig-
stue. Varmen fremmede Flødeafsætning, Kulden hæmmede
den. Når Mælken efter et Døgns Forløb toges ned fra Hylden,
skummedes Fløden af den. Men Flødens Smag var nu påvirket
af Stueluften, og dens Overflade var fuld af Støv og Fnug. Flø-
den samledes i Flødespanden, hvor den syrnedes, og når man
havde Fløde nok til en Kærning — det kunde godt vare 8 Dage
ved Vintertid — hældtes den i Kærnen. Forinden fik den dog
tilsat en Farve, der lavedes af Saften af røde Gulerødder. Den-
ne Tilsætning gav under Kærningen Smørret en gulagtig Farve
og et højst tiltrængt tiltalende Udseende.

I Bøndernes *Stuer* var der ikke særlig mange Møbler. Et
Chatol, et Par Borde, nogle Stole med Sæder af Halmreb, to
eller tre Dragkister, hvori Familiens Gangklæder og Linned
fandtes. Endvidere et Stueur og et Hængeskab (æ Skænskaf).
I Dagligstuen på Gården *Gelsbro* (forlængst nedbrudt) stod på
Kakkelovnen en stor Messingtallerken. Ved Døren stod Klok-
ken og ved Siden af hang et blankt Messingbækken. Over den
ene Seng var et Pengeskab, og inde i den anden (for Enden)

sagdes, at det barslede, var en „Barselkone“. Bandtes et Neg for højt, havde det Hovedpine. Et lille Neg ved Enden af et Skår kaldtes en „Horung“.

Hvor Skokken stod, varede det længe, inden Jorden blev tør, især i en våd Tid. I en fugtig Høst flyttede man derfor Skokkene, hvilket kaldtes at *stubvende* Skokkene. *Negvende* var at vende den indre Side af Negene udad. *Endevende* var at flytte Negene om, det højre til venstre, og det venstre til højre Side. Begyndte man ved en Skok, vendte man sig om med hver to Neg og satte dem bag ved sig. *Kuldkaste* var at lægge Negene ned, den våde Side op og således, at Vinden kunde blæse ind i Roden, hvorfor man også tit skilte Roden ad. Det sidste Neg, når der skokkedes, var æ *Enkekun*; det vilde ingen have.

Ved *Indkørsel* var på de større Gårde en Forker, der læsede (forkede) på hele Dagen. Karlen, der på Vognen tog imod, var æ Lajer (Laderen), mens æ Oprager ragede op (rev) efter Vognen. Skulde der køres et Stykke Vej eller var Terrænet bakket, var det nødvendigt at benytte *Lastræ* (Læssetræ) og *Vognreb*, for at man ikke under Hjemkørselen skulde „rejse en Vejrmølle“ : vælte, hvilket ansås for en Skam, da Læsset så må have været skævt eller dårligt ladet, eller også havde Karlen kørt uforsigtigt. Vognrebet til at binde Læsset med benævntes Bagrebet, Forrebet, Hjørnreb (Hjørnereb), Svøvreb, (Svøbereg). Bagrebet og Forrebet var til at binde Læstræet (en lang Granstamme) fast med hen oven på Læsset, så det kunde trykke Negene sammen. Hjørnerebene gik tværs over Læsset fra Hjørne til Hjørne og brugtes mest ved Høindkørsel. En Armfuld Hø lagdes på hvert Hjørne under Rebets, der så kunde bindes fastere (snærtere), og Læsset var kønnere. Svøbereg bet brugtes kun i enkelte Tilfælde. Det gjordes fast foran Læssetræet og svøbtes på langs om Læsset, indtil man nåede om foran igen, da gjordes det atter fast ved Træet.

Kommet hjem til Laden med Læsset var der, hvis man

kørte med *Sætvogn* (to *Vogne*), en *Avlajer* (*Aflader*) samt en *Fratager*, der rakte *Negene* til æ *Sætter*, tit *Manden* selv, der satte *Negene* i *Korngulvet* eller på *Staldloftet*. Det første *Lag* kaldtes „æ *Stejl*“ (*Stejlen*), det sattes på skrå på *Roden* med *Toppen* op ad. *Rugen* havde de på *Åskov* altid over *Stalden* på æ *Hild* eller *Hjold* og på *Loftet* over *Stuehuset*. Over *Stalden* var der slyet med *Skovrunder* (*Hildslyd*), ovenpå lå *Græstørv*. Så længe *Stejlen* ikke var lagt, skulde man gå forsigtigt for ikke at falde igennem, så meget mere som nogle af *Runderne* eller *Ranerne* (tynde *Granstænger*) var rådne og ormstukne. Derfor lagde de æ *Stejl* foran sig fra *Køreporten* eller *Loen*, indtil det inderste *Fag*. Dette sattes da først fuldt, derefter det næste o. s. v. På *Loftet* sattes altid fuldt fra inden af. *Indkørselsdagene* var strenge. Tit blev det så sent, at *Folkene* til sidst måtte arbejde med *Lygte*. De fik ingen rigtig *Middagsmad* den *Dag*, dertil var der ikke *Tid*, men *Varmøl* og *Kage* (*Kagsmørrebrød*) og *Varmøls* punch. Når de var færdige, fik de *Indbindelsnarer*, *Vinsuppe* og *Flæsk*. Derefter fik de *Kaffe*, *Punch* og *Æbleskiver*, og *Måltidet* endte ofte først efter *Midnat*.

Nogle *Steder* (f. Eks. i *Mandbjerg*, *Branderup S.*) bandt æ *Binderer* (*Binderne*) ved hvert *Slags Korn* en *Basse* sammen. Det var en *Kærv* så stor, at den næsten kunde fylde *Vognkassen*, dog må de kun bruge et *Bånd*, men de har *Lov* til at skarre (øge) det. *Bassen* lagdes nederst i *Vognen* ved det sidste *Læs*. Her skulde *Afladerne* og *Fratrækkerne* sættes på *Prøve*, idet den var vanskelig at få ind ad *Kvistlugen* og op i *Faget*.

Det sidste *Læs*, der kørtes hjem, var æ *Kvæjlas* eller æ *Agilas* (*Roager*). Lidt *Korn* levnede man på *Marken* til *Vædderen* (*Ronnevædderhavre*).

Når alt *Kornet* var indbjærget, holdtes *Høstgilde* (*Høsthøtte*). Det var sædvanlig et større *Gilde*, hvor *Forkarlen* sad øverst og hvor enhver, der havde hjulpet til i *Høsten* — under tiden også *Naboer* og *Venner* — var indbudt. En gammel *Vædder* blev (*Hygum S.*) slagtet, og man fik fersk *Suppe* og *Kød* til

Middag, Kaffe om Eftermiddagen og Steg om Aftenen. I *Rød-ding* fik enhver af Tyendet en stor Hvedekage og undertiden også en Rug-Sigtekage. Ved det muntre Gilde fik man tilsidst en Svingom. Dansen plejede at vare til henad Morgenstunden; thi når Kornet var i Hus, havde man ikke mere så travlt. I *Birkelev* holdt de til o. 1885 store Høstgilder, men for fremmede, medens Tjenestekarlene enten måtte sidde i Køkkenet eller ved den nedre Bordende. Forhen fik Folkene, både store og små (også Børnene), hver en Opskørkage eller Høstkage. Den var bagt af den ny Rug og udmærkede sig ved sin Størrelse. Enhver fik Kage, eftersom han havde Andel i Høsten. Tit bar Tjenestefolkene deres Kage hjem til deres Familie.

Nu stod Markerne tomme. Kreaturerne blev slået i Løsdrift på Stubagrene for der at æde Senegræsset, inden Efterårspløjningen begyndte.

Tærskning og Rensning.

Såsnart det var muligt for anden Høsttravlhed, begyndte man at *tærsk* Rug, ikke alene for at få nyt Brød, men også for at få Sædekorn til Såning af denne Vintersæd, der førhen ikke blev sået så tidlig på Efteråret som nu til Dags. Blot den nåede at komme i Jorden i Oktober—November, inden Frost og Sne indfandt sig, var det godt. Man kunde jo af praktiske Grunde heller ikke få den sået før, idet man blev senere færdig med Høsten i gammel Tid end nu, og det tog Tid at få Rugen tærsket. Når så Kornet var bjerget, kunde man i mange Måneder (helst dog ikke efter Fastelavn) høre *Plejlslagene* fra hver Lade. På store Gårde havde man faste Plejltærskere, der et Liv igennem stod i de kolde Lader og udførte det ensformige Arbejde, i Virkeligheden et grusomt Slid, som man i Nutiden ikke rigtig gør sig nogen Forestilling om. En *Plejls* bestod af Skaftet, æ Plejlshandel, og æ Slauel (Slagvollen), der ved hvert Fald mod Negene tærskede nogle Kerner af. Slagvollen var fæstet til Skaftet ved Pig og Ringe og ved en Plejlsøel, et Bånd eller Reb,

hyppigt af Åleskind. — Kom en Dreng — eller et andet med Forholdene ukendt Menneske — ind i Tærskeladen, og man spurgte, om han vilde lære *Plejlvisen*, og han bejaede dette, satte man Plejlen om hans Hals eller Mave og klemte til, indtil han skreg højt (eller hvis det var en voksen: brølte og bandede), — så kendte han Visen!

Et Arbejde, som også udførtes af Plejltærskerne, var at *tage Tag af* til Brug til Husenes Tækning. Når man tog Tag af, hvortil Rughalm benyttedes, brugtes ofte en Slags Redekam, der gjordes fast i Væggen. Den kaldtes Knage eller Riffe. Tærskeren tog om Toppen og knagede, d. v. s. trak Taghalmen igennem Kammen. Herved tabtes alle de løse (korte) Strå. Derefter bandtes Taghalmen i Knagdokker, der blev tærsket på Toppen; flere Knagdokker bandtes sammen til et Neg eller en Dok; der skulde tre Dokker til en Kærv. Strået kaldtes, når Taget sad i, Langhalm eller Styvhalm. Krumhalm benævntes Halmen, når Taget var af. Taget var det rene Halm, som skulde anvendes til Tækning. Bandtes Langhalmen sammen, kaldtes det Skump. Krumhalm kaldtes ved Sammenbinding Klappninger. Båndene lavedes ved at svirre (sno) Halmen i en lang Hale.

På den *sidste Tærskedag* havde Tærskeren Ret til at kræve et lille Gilde af Husmoderen, når han havde optærsket og levere hende en levende Mus. Gildet kaldtes derfor *Mushøtte*, således i *Skudstrup* (Skodborg S.) ved Kongeåen. I *Farup* ved Ribe fik de altid Mushøtte, når de havde optærsket. „Vi får altid Sættekage med Sirup på til Kaffe ved Mushøjtid. Den sidste, der får optærsket, får Fluesmækkeren“.⁴⁷⁾

Fluesmækkeren (eller Fluesmækken) bestod af en lille Pind, som man havde bundet en Strimmel Læder ved. Den havde adskilligt Følgeskab: et Brev, en død Mus, et Stykke Flæskesvær, en Klud, noget Skråtobak og en Krukke Brændevin. Disse Ting måtte alle gøres fast ved Smækken. Det var en Skam, når man kom bagefter andre Folk med at få Kornet op-

⁴⁷⁾ Jfr. min Bog: Arbejdsgilder (1938), 55.

tærsket. Undertiden var man dog forberedt på, at Naboens Stordreng den Formiddag eller Eftermiddag skulde bære Fluesmækken over. Han kom ikke ad de vante Veje, men ubemærket søgte han at nærme sig Lovinduet, og så snart han havde kylet Fluesmækken ind i Loen til Karlene og råbt, hvad det var for en Ting, han bragte dem,⁴⁸⁾ løb han det bedste, han havde lært. Han kunde dog godt få en Spand Vand over Hovedet, og fangede man ham, plumpedes han i Vandtruget, eller man anbragte måske en Stok tværs over hans Ryg og bandt Armene fast til den, så at han måtte gå med dem udstrakte. Når man så havde bundet Fluesmækken til Stokken, så den hang ham ned ad Ryggen, kunde han få Lov at gå hjem. Undertiden gik Spøgen vel vidt, idet man ikke lod sig nøje med at binde Hænderne på ham, men endog opknappede hans Bukser eller fyldte dem med Hestepærer. Ofte kom hans Kammerater ham til Hjælp og rev ham løs fra hans Forfølgere. — Der som Overbringelsen af Fluesmækken var løbet af uden Uheld, og Drengen var nået lykkelig hjem, hvad der vel oftest var Tilfældet, indbød man ham og Karlene fra Naboens til Kaffe og Punch. Fluesmækken skulde nu tjene Modtagerne til at smække Fluene med, når den varme Sommertid kom, for før vilde de jo ikke blive færdige med Tærskningen. I Brevet, der fulgte med Fluesmækken, bebrejdede man Naboens Tærskere, at de havde besøgt Pigerne for meget, og derover glemte at tærske, eller der stod et Vers. Den døde Mus skulde minde om, at de havde været for lade ved Tærskningen, derfor vilde Musene nu æde Kornet. Flæskesværet skulde de have til at smøre Plejlen med, Kluden fik de til at viske Sveden af med, og Tobak samt Brændevin til at vederkvæge sig på. — Man gik ofte lang Vej med Fluesmækken, f. Eks. fra *Hjemsted* til *Skærbæk*. Undervejs holdt man den omhyggeligt skjult i Jækkertlommen eller under Klæderne. Folk vogtede sig vel for at tale

⁴⁸⁾ Var Karlene gået fra Tærskning, så Loen var tom, når Fluesmækkeren kom, kunde Overbringeren alligevel lægge den derind og gå stiltiende bort.

om, hvornår de fik det sidste Udlæg Korn i Loen, for så vilde man tage sig i Agt for dem.

*

Når Kornet var tærsket, skulde det *renses*, hvilket ligeledes var et stort og tidskrævende Arbejde. Byggen skulde ydermere befries for Skægget, Bygstagerne, der skulde aftærskes for sig. Det kaldtes at *kjønne Byg*. En Kjønning udgjorde en Kastning, en Dynge, som skulde kastes. — At rense Kornet for Avner og Ukrudtsfrø, Sand, o. s. v. foregik ved Hjælp af et *Drøvtetrug* (æ *Drøvttrou*). Å drøvt Korn var at skumpe (ryste) det, hvorved Avnerne fløj bort. Den Mand, der udførte Arbejdet, stillede sig i Vinden og skumpede Kornet i Truget; tilsidst lod han Kornet løbe ud i et Sold, hvorved Avnerne end yderligere fløj bort. At drøvte Kornet frem og tilbage, indtil det var rent, kaldtes også at *vejre* Kornet. Æ *Drøvttrou* var af Træ som en Foderkop (til at give Hestene med), men mere flad. Man brugte også dette Trug som Foderkop og ved Slagtning til at tage Indvoldene i.

Den første Maskine, der kom til *Fæsted*, var just en *Kornrensemaskine* fra Assens; det var i 1855, og Året efter kom den første *Hakkelsemaskine*.

Føden og dens Tilberedning.

Bagning. I våde Somre kunde Rugen tage Skade, hvilket indvirkede på Melet. Derfor kom man gloende Kampesten i Dejgen, især Kagedejgen, for at få godt Brød og god Kage. Stenen mentes nemlig at udtrække af Dejgen noget, som kaldtes *Hvæssten* (Hvædsten)⁴⁹⁾, et Lag af mørkt udseende „*kjaset*“ Dejg o: sejgt at få tygget og af sødlig Smag. Laget satte sig om Stenen. Når Brødene toges ud af Ovnens, dyppede nogle Husmødre dem i Vand. Var Brødene sat i Ovnens, skulde Bordet eller Brættet, hvorpå de havde stået, tørres med et vådt Stykke, for saa bagte Ovnens godt. Vilde man vide, om Ovnens var

⁴⁹⁾ Hvædsten brugtes som Betegnelse på dejgrandet Sigtebrød (der er Hwæsten i æ Kåg, Fanø).

varm, kastede man lidt Mel derind, blev det straks mørkt, var den god. Ovnens opvarmedes af en *Brændselsstuge*, en Tørvestak, der opstilledes på en særegen Måde for at kunne antændes og hede Ovnens til Bagning. Når Ovnstugen var i Gløder, skarede man Ilden i Ovnens, d. v. s. bredte den ud med Ovnragens, så den kom til at varme jævnt over det hele. Sålænge „den sorte Mand“ er i Ovnens, er den ikke varm nok. Ovnens skal være lys i Hvælvingens. En *Lysmand* (Lys) sattes i et Brød for at lyse, medens Brødene sattes ind. Man brugte en *Skødsel* (en lang Stage med en lille Plade på Enden) til at skyde Brødene ind i Ovnens. Man måtte ikke rose Brødene og Kagerne, forinden de var kommet ind i Ovnens. Til at klistre Brødene brugtes Bjest (o: Råmælk). Naar en Ko havde kælvet, bares altid noget af Råmælken om til Naboerne, der ved given Lejlighed gjorde Gengæld. Bjesten gemtes, indtil den var så gammel, at den lugtede. Mens Ilden brændte i Lue, sattes de med Bjest overstrøgne Brød ind i Ovnens på en *Gistenfjæl*, for at Overfladen skulde blive blank. Det Arbejde kaldtes *at gistne*.⁵⁰⁾ En *Skråner* var en Kage af Skrabningen og Klistret. Den fik Børnene. En sådan Klesterkag var hård og flad, og der var lavet Riller i den øverste Flade både på Kryds og Tværs. Den blev halveret på langs og der smurtes Smør på de indre Sider (Gram).⁵¹⁾ Til *Knæpkagerne* brugtes ofte en Træform, hvori der var udkåret Figurer af Mennesker eller Dyr. Formen påtryktes Kagerne. Man måtte ikke lægge et varm Brød eller en varm Kage i Vinduet, det kunde trække Sygdomme til Huset. Faldt et Stykke Brød på Smørsiden, sagde man: „Din Kjerrest har nok it fåt sæ vasket“.

Når en Kone i Byen havde bagt, holdt hun om Eftermiddagen *Baghøtte*. Hun fik da Besøg af Nabokonerne, der skulde smage æ Kag å æ Nørrer (Småkagerne), samt helst rose Bagværket.

⁵⁰⁾ Jfr. Talemåden: Han ser ud som nogen gistnet Kat, eller som han var gistnet.

⁵¹⁾ E. Tang Kristensen: Jydsk Almueliv, Tillægsbind III, Nr. 1739.

Slagtning. Enhver Mand slagtede selv eller fik en Nabo til at hjælpe sig. Slagtetiden indtraf, når Efterårssæden var lagt. Før et Svin skulde slagtes, måtte det være udfastet. Når det blev stukket, og der intet Blod kom, eller det kom for sparsomt, havde det fået et *Bovstik*. Et *Hjartstik* (Hjærtestik) fik det Svin, der døde for hastigt, idet Blodet kom for stærkt.

Ved Svineslagtning gav det meget *Omdras* (Affald). Affaldsfedt, især det med Kirtler i, bankedes af til Skosmørelse (∴ Fedtet stegtes hårdt af).

Når Slagtningen var forbi, holdtes et lille *Slagtegilde*. Var der nogen, der ikke indbød deres Bydelav til Bryllup, Begravelse eller Barselgilde, men var nødt til at gøre Gengæld overfor de Folk, de havde været til Gilde hos, indbød de til *Stegegæst* efter Indslagtningen. De kunde til dette Slagtegilde nøjes med at indbyde deres eget Bydelav, alle andre kunde de lade sidde, selv deres Naboer. Denne Skik begyndte man dog at lægge af i 1870—80'erne (Vodder S.).

Malkøller og Maltning. Større Gårde havde et lille afsides liggende Hus, hvori Gårdens Forbrug af *Malt* lavedes. I dette Hus kunde Bagningen også finde Sted; Bygningen benævntes derfor også æ Ovnhus. Når det lille Hus havde en isoleret Beliggenhed, skyldtes det, at Fremgangsmåden med Maltningen var brandfarlig. I den brede Skorstensmunding foran Ovnen blev Malkøllen indrettet. Ud imod Rummet rejstes et tre Alen højt Bræddeskillerum med en smal Dør i. Fra Skillerummets Top til Ovmuren lagdes et Loft, hvis Brædder var gennem-boret af utallige små Huller, så Røgen kunde trænge igennem Maltet. For at Maltbyggen ikke skulde falde igennem Hullerne, dækkedes Loftet af Blaarlærredslagener. Byggen, der skulde maltes, lagdes nogle Dage i Forvejen i Vand. Når Kornet var gennemblødt, toges det op af Karret, bredtes i et tyndt Lag ud på Loftet til Spiring og Tørring (i Støb). I halvtør Tilstand bragtes det til Malkøllen, hvis Virksomhed nu begyndte. Når Kornet var spredt på Køllens Loft, tændtes inde i Aflukket

foran Ovnmundingen et tilrettelagt Bål af Bøgetræ. Røgen af denne Træsart gav nemlig Maltet den rette Smag og Aroma. Af og til rørtes rundt i Maltlaget. Pasningen af Fyret, der brændte Dag og Nat, så længe Maltningen varede, var et ansvarsfuldt Arbejde. Fyrmesteren, der også var Vagtmand, måtte passe på, at Ilden ikke flammede for meget, så Luerne fængede i de tørre Omgivelser. For Sikkerheds Skyld havde man Kar med Vand til Slukning i Beredskab. Desuagtet hændte det ikke så sjældent, at både Maltkølle og Ovnhus brændte. Ved Maltkøllen holdtes Vagt Døgnet rundt. Efter nogle Døgns Forløb var den spirede Byg forvandlet til vellugtende, brunlig Malt, der fra Køllen eller Ovnhuset bragtes til Stuehusets Loft, hvor det lagdes i en stor Dragkiste. I Maltet gemte man røget Flæsk og Pølser. Det gav både Malt og Sulevarer god Lugt og Smag. Om Aftenen samledes de nærmest boende Mennesker, både unge og gamle i Maltkøllen. Mens det knitrede og spragede i Maltet, benyttede de tilstedeværende Lejligheden til Fortælling og Sang. Køllesammenkomsten er en nøje Parallel til Samværet i Teglovn.⁵²⁾

Når Maltet var malet, kunde *Ølbrygningen* begynde, et Arbejde, der fortrinsvis udførtes af Kvinderne. Når man ved Brygning kom kogende Vand på Malt, Rugklid, Boghvedemel, Humle o. s. v. fremkom der en Blanding (Suppe), der kaldtes æ *Mem* (Memmet).⁵³⁾ Aftappet kaldtes det *Urt* (∴ ugæret Øl), og efter Gæringen var det Øl. Vilde Øllet ikke *gæs* (eller *gær'es*) *gære*, sagde man, at Øllet var *kastens*. *Mask* var Levningerne af det udtrukne Malt. Når Øllet blev gammelt, kunde der lægge sig et hvidt Skimmel oven på dette. Skimmelet kaldtes *Munk på Øllet*, og Øllet fik nu en *munke(t)* Smag.

Ost lavedes i en rund Form af Træ, hvori var boret mange Småhuller, som Vallen kunde sive ud af, når der lagdes Pres

⁵²⁾ Ovenstående Fremstilling om Maltkøllen er bygget på Emil Lunds Optegnelser. Se endvidere min Bog: Landsbygilder (1940) 28—34 med sønderjydske Oplysninger.

⁵³⁾ Blandingen ved Brændevinsbrænderiet kaldtes også æ Mem.

på Ostelåget. En almindelig Ost kaldtes Kommenost, fordi den indeholdt en Del Kommenfrø. Af Kærnemælk lavedes Knapost, æ Bærreost, der også var fyldt med Kommen.

*

I en Tid af Året, da der ikke blev indslaget, spiste man Grød 21 Gange om Ugen, sagdes der. Den meget Grødspising var triviel, og de hårde Grynklumper gav Anledning til mange Mundheld. Når Grynklumperne var for hårde, sagde Folkene, at de kunde kastes over Huset, uden at de gik i Stykker. En *Mjølbyddel* (Melbydel), Budding, blev forhen kogt i en Lærredspose, eller man tog bare et Stykke Lærred og bandt Buddingen ind i. Senere kogte man Melbydel i en Melbydel-form.

Maden spistes i Køkkenet af Familien og Tyendet i Fællesskab. Man sad ved et langt Bord, der var omgivet af Træbænke på tre Sider, og hver havde sin bestemte Plads. Man brugte Træ- eller Hornskeer til Søbemaden og de mange Grødretter. Til Kødretter havde enhver Kniv og Gaffel, men disse Redskaber benyttedes kun lidt, idet mange tog Kødet i den ikke altid rene Hånd og gnavede på Hundemaner af det. Hver havde sin specielle Ske, som man efter endt Måltid gned lidt med Hånden og dernæst uden anden Rengøring anbragte ved en Vindueshaspe eller et andet lignende Sted.

Grød og Søbemad stilledes i store Lerfade på Bordet. Indholdet fra Fadene spistes i Fællesskab direkte fra disse. Talerkener anvendtes kun ved højtidelige Lejligheder. Til Sulemaden, der uddeltes af Husmoderen, brugtes runde Træbrikker. Stegepanden med Duelsen (Saucen) stilledes på Bordet, og så dyppede syge og sunde i Fællesskab deres Kartofler i æ Duels.

De gamle Landsbyfolk levede tarveligt. Boghvedegrød tre Gange daglig var — som nævnt — ikke ualmindelig. I Stedet for Kaffebønner brugtes Korn, navnlig Rug og Byg. Kornet brændtes ligesom Kaffebønnerne i Stegepanden, og senere ma-

ledes det på Kaffemøllen. Når Kaffen tilberedtes, fik den en Tilsætning af Cikorie under Navnet „Tut“. The bryggedes på tørrede Blade og Blomster af forskellige Plantearter. Mest anvendtes Hylde- og Kamilleblomster, der også var almindelige Lægeurter.

I *Aaved* (Vodder S.) hang et Stykke brunt Sukker i en Tråd fra Loftet, og når man fik Kaffe, skiftedes man til at suge på det.

Ude på *Kastrup Fælled* (Gram S.) boede en Mand og en Kone, hvor Meddeleren, H. J. Nissen, Brøndlund, ofte som Barn kom på Julebesøg sammen med sine Forældre. Manden var overdreven renlig og havde alt i Orden, men Konen var lige til den anden Side — snavset. Der var ikke ret mange Steder, hvor de besøgende fik så mange „Bækkenødder“ som der. Folk sagde nok, at de ikke altid var så rene disse Småkager, „men vi Drengene var altid så glade ved at have hendes Bækkenødder, for dem kunde vi altid trække i Håret over Bordet, når vi havde vundet af dem fra en anden; så blev de slet ikke snavsede af Hænderne“⁵⁴) Man kan heraf forstå at der var Hår i Bækkenødderne. Hårene stak så langt uden for Kagerne, at man kunde trække i dem.⁵⁵)

Hør og Uld.

På mange Gårde dyrkedes *Hør*, hvis Taver forarbejdedes til Linned, Lagener, Duge, Håndklæder o. s. v. Hørfrøet blev sået senest Saras Dag (16/5) i godt gødet efterårspløjet Lerjord. Når Hørren var moden, blev den rykket op med Rod ved Håndkraft, for at Taverne ikke skulde blive beskadigede. Dernæst blev den bundet i Smådukker, der sattes i små Hobe. Når Hørren

⁵⁴) Opt. 1924 af Steffen Steffensen, Aalkjær (DFS). Jfr. E. T. Kristensen: Danske Skjæmtesagn I (1900) Nr. 186: Fuld Mand ligger i Vejgrøften og leder efter Måden (Røddingegenen).

⁵⁵) I Tilslutning til ovenstående Oplysninger kan læses, hvad M. J. Skov fortæller om Maden på Åskov i hans Barndom (1840-50-erne), trykt i Sønderjydske Årbøger 1897, 176—77.

var færdig til at blive kneblet, skulde Frøkapslerne rives af. Dette Arbejde skete ved Hjælp af en Hørknevle eller Hørrive, der nærmest lignede en stor Redekam med Skaft på. Hørfrøet gemtes efter Plejltærskningen til senere Brug. I Sygdomstilfælde brugtes det som Lægemiddel både til Mennesker og Dyr. Grød kogt af Hørfrø blandedes i Kalvenes Mælk og betragtedes med Rette som en sund og nærrende Føde for disse Husdyr. Hør kunde også hjælpe mod Kighoste og værne mod Hekse. Efter Tærskningen blev Hørstrået bundet i Knipper og bragt til en Mergelgrav, hvor det blev lagt i Vandet. Ved Hjælp af Brædder og Sten holdtes Hørren under Vandet. Her lå den ca. 9 Dage, hvorefter den toges op, spredtes rækkevis i tynde Lag på en Græsmark eller Eng, hvor de lå til Blegning nogen Tid. Derefter samledes Hørren og bandtes i Bundter. Nu var det Skættemandens Tur at behandle Hørren færdig til Spinding. Han mødte en bestemt Dag med sine Apparater, en Skættemaskine og et Par Hørhegler. Flere Mænd og Kvinder hjalp med „Skagningen“ (Skætningen). Som Indledning gravedes først en ca. 10 Fod lang, 4 Fod bred og 5 Fod dyb Grav med den opgravede Jord lagt paa Siderne. I den ene Gravende lavedes en Nedgang, så man kunde gå ned på Gravbunden og passe den Ild, som her var antændt; thi der skulde fyres, indtil den sidste Hørrest var gennemtør. Ilden måtte ikke flamme så højt, at den kunde fænge i Hørren, der lå bredt på Stænger over Gravåbningen. Efter endt Tørring anvendtes en Hørbryder til at knuse Hørrens udvendige hårde Stængler med. Hver Bondegård havde almindeligvis en eller to Hørbrydere. Når Brydningen var forbi, behandlede Hørren efterhånden videre af Skættemanden på Skættemaskinen, hvis Jernvinger ved Hjælp af et Håndsving drejedes hurtigt rundt. De rensede Linnedstoffet for de knuste Stilke, hvorefter det til sidst kæmmedes dukkevis på Hørheglen, der med sine lange, tynde tætsiddende Jerntænder kunde minde om en Kam i stort Format. Affaldet fra Heglingen kaldtes Blår, et sammenfiltret, urent

Stof, der desuagtet blev spundet og vævet. Spindingen fuldførtes navnlig i de lange Vinteraftener, og man skulde helst være færdig med det til Marts.⁵⁶⁾

Skulde Garnet bruges til Tøj, måtte det væves. Dette Arbejde blev til langt ned mod vor Tid udført på Gårdene som Husflid. Mange Bønder havde en *Vævestue*, hvor man på en af Datidens store Væve vævede Klædnings- og Linnedstoffer til eget Brug. I mange Indsiederhjem blev Vævningen drevet som et Håndværk, man skulde leve af. Trindt om i Landsbyernes Inderstestuer fandtes Vævere og Væverpiger, der arbejdede flittigt for Udkommet, — man kunde høre Vævestolen knalde fra Morgen til Aften, så de gamle Rønner rystede. Når Væveren eller Væverpigen kom med den færdigvævede Vadmel, blev der i Gården holdt et Vævergilde med Traktement. Unge og Gamle kom og beundrede Tøjet, hvoraf de skulde have nye Klæder og Væversken blev beværtet på det bedste.⁵⁷⁾

Lærredet bredtes nu i hele sin Længde ud til Blegning på Græsmarken og først herefter fik Lærredet den smukke, hvide Farve. Lærred, der vævedes af Blålgarnet, kaldtes *Blårlærred* og brugtes ikke alene til grove, dagligdags Håndklæder, Karklude, Forklæder o. s. v., men også til Lagener, Skjorter og Særke. Sålænge Blårlærredssærke og -skjorter var nye, voldte de Brugerne mange Kvaler; thi Lærredet var ikke alene hårdt og knoppeagtigt ujævnt, det var også fuldt af små stikkende Skaller, der gav Kløe på Kroppen. Når Kløen blev alt for utålelig, kunde man ofte se Brugere af Blårlærredslinned gnubbe sig på en Dørstolpe eller skrubbe sig med en Børste på den nøgne Krop. Blårlærredet skulde imidlertid slides, så Torturen måtte gennemgås.

★

⁵⁶⁾ Når man hegledede Hjør og rev Hænderne i Heglen, fik man *Heglefedt*. — *Skraldebast* var grovtavet Hamp, hvoraf der snoedes Piskeskralde. Ovenstående Oplysninger om Hjørren er væsentlig fra Emil Lunds Optegnelser.

⁵⁷⁾ A. J. Marcussen: *Rødding By og Sogn* (1912), 113. Jfr. med dette Afsnit min Bog: *Fra Hjørager til Væver-Stue* (1942).

På Gårdene holdtes en Del *Får* til Slagtning og til *Uld* til Klæder. Fåreklipping og Uldens Tilberedning var ligeledes i alt væsentligt Kvindearbejde. Når Ulden var rensed, blev den kartet. Dette Arbejde udførtes oftest af Pigerne, der gik sammen i Flok for at karte den ene Gårds Uld efter den anden. De kom da en Aften hvert Sted i Byen. Enhver fik sin Part (1 Pund) at karte. For at skåne Klæderne for Slid under Arbejdet lagde hver Pige en *Karlæp* (Kartelap) på Skødet. Når Ulden var kartet, blev en Lap båret til et Sted, hvor de endnu ikke var færdige. Med Lappen fulgte et Brev, hvori der stod, at Pigerne passede Karlene og glemte at bestille noget, gik for meget i Byen o. s. v. Fik de Kartelappen godt afleveret, skulde de indbydes på Kaffe, men blev de grebet, bandtes Lappen på dem. Når man havde opkartet et Sted, fik Pigerne Kaffe og Pandekager. En sådan Sammenkomst kaldtes *Karhøtte* (Kartehøjtid). Når Karlene fik at vide, at der holdtes Kartehøtte et Sted, drev de ofte Gæk med Pigerne og stjal Pandekagerne. Til Gengæld spillede Pigerne også ofte Karlene et Puds, når de efter Kartningen gik hjem. De gemte Møgkærren eller hængte den ved Brøndvippen, slog Spanden i Brønden, så Møgbøren kom til at hænge dinglede oppe i Luften, de væltede Vogne o. s. fr. Efter Kartningen skulde Ulden spindes. Kartning og Spinding skulde man helst være færdig med til Jul.

*

Knipleri, der nu er lokaliseret til *Tønderegnen*, har tidligere også været kendt i Sognene mellem Gram og Ribe. A. J. Marcussen omtaler i sin *Røddingbog* denne fint udformede kvindelige Husflid, og Hans Kau nævner, at i 1860—70'erne var der endnu en Del *Knipleri* i Roager Sogn. Det var et slidsomt Arbejde. Fra Morgen tidlig til Aften silde sad den gamle Maren Spandet i Roager bøjet over sit *Knipleskrin* for at få fabrikeret en *Alen* i *Kniplinger*, som hun fik meget dårlig betalt hos *Kniplingskræmmeren*, når han havde trukket fra for *Tråden* og *Mønstret*, han forud havde leveret hende. Når Maren havde et

Arbejde færdigt, vandrede hun den lange Vej frem og tilbage til *Skærbæk*, hvor der boede en Kniplingshandler, for at afhænde det. En sådan Rejse tog hende en hel Dag. Knipleskrinet havde trods alt reddet hende fra den værste Fattigdom; hun undgik Fattigvæsenet. Maren kunde godt gå ud og hjælpe Folk i Huset, hvad Kniplingskonerne ellers nødigt gjorde for ikke at få Hænderne ødelagt til at omgås den fine Tråd. For at gøre Stokkene tungere, var der i Rigler omkring deres nederste og sværere Ende bundet Perlesnor med forskelligt farvede små Perler, og selve Skrinet var siret med Snitværk og Maling med Navne og Årstal, så det kunde være et helt lille Kunstværk. De gamle Kniplingskoner var ofte Gemmestedet for Egnens Sagn og Historier, og Maren Spandet dannede her ingen Undtagelse. Fra Tøndereggen omtales Kniplægernes *Standerhøtte*, et lille Gilde, hvortil de Karle var indbudt, der i Aftensædetiden havde siddet og underholdt Kniplægterne. Underholdningen i Kniplæstuerne svarede til den, der kendes fra Skagegilder, Kartegilder, Bindestuer o. s. v. fra de øvrige Egne af Danmark. Vestslesvigs Folketradition havde gode Kår i Kniplæstuerne.⁵⁸⁾

Farvning.

Husmødrene i de gamle Bondehjem besørgede selv al *Farvning* af Klæde, Uld og Garn. Til Farvningen anvendtes simple Midler. Hvis Garn skulde farves blåt eller sort, anvendtes Menneskeurin, der samledes i æ Farvepot, Farvegryden, en stor, sort Ler-gryde. Jo ældre den opbevarede Urin, Tvætten, blev, des bedre var den. Farvepotten måtte anbringes et afsides Sted, da den gærede Urin lugtede. Når man vilde farve, kom man Indigo (Engelblå) i Gryden, der sattes over en svag Ild i Skorstenen og

⁵⁸⁾ Se videre M. J. Skovs Oplysninger om Emnet i Sdj. Arbøger 1897, 180—85. Hans Kau: Fra Kampen mellem Dansk og Tysk (1908), 125—27. Sdj. Arb. 1901, 104—41. 1909, 206—39. 1928, 1—17. Aug. F. S.: Fra Hørager til Væver-Stue (1942), 71—72. M. H. Nielsen i Sønnerjydske Månedsskrift 1928—29, 68—69, 99—103, 113—19.

et Par Lod Garn blev lagt i Potten. Farvepotten brugtes tidligere vistnok i alle Huse, men o. 1884 anvendtes den ikke meget, undertiden dog til at farve Hosegarn i. Garnet kunde farves lyseblåt eller mørkeblåt, alt eftersom man lod det ligge kortere eller længere Tid i Gryden. Urinen måtte ikke komme i Kog, den måtte aldrig blive varmere, end man kunde stikke Hånden i Gryden. Et Par Lod Garn kunde vel nok blive færdig på en Dag. Når Garnet toges op, var det nærmest grønt, men siden blev det lyseblåt. Garnet aftrykkedes og tørredes, derefter opskylledes det i kogende Vand og var da færdigt. Havde det ikke fået Farve nok, eller var det plettet, aftrykkedes det og ophængtes, indtil det blev koldt, da kunde det atter komme i Gryden. Det skulde være koldt, ellers bed Farven ikke på. Farvningen kunde undertiden blive vanskelig, enten kom det af, at Urinen ikke havde haft den rette Varmegrad (havde f. Eks. været for varm) eller Garnet var spundet af stygt, d. v. s. strid, stiv Uld. Var Farvegryden vanskelig, kom man en Snaps Brændevin, et Par Kålblade eller et Stykke rustent Jern i den og lod den derpå stå et Par Dage, før den atter blev taget i Brug. Efter Farvningen skylledes Garnet i koldt Vand, til den dårlige Lugt var fjernet efter Urinen.

Til brun Farvning brugtes de stålgrå Lavarter, der vokser på Egetræer i Skoven.

Tøj.

Som man vil forstå af det allerede fremførte, krævede Tilvirkningen af Beklædningsstoffer en vidtløftig Behandlingsmåde. Ved Uldtøj f. Eks. begyndtes med Fårenes Vask og Klipping. Dernæst kom Uldens Tilberedning ved Kartning, Spinding, Farvning, Haspning, Tvinding, Vinding, Valkning og Vævning. Efter Vævningen bragtes Tøjet til Stampemøllen, også kaldet Stampeværket, når Drivkraften ikke var et Vandløb. Her behandledes Tøjet videre, men Behandlingen var nu afhængig af, hvad det skulde anvendes til. Man kunde vælge

imellem Presning, Stampning, Overskæring, hel eller halv Krasning o. s. v. Blev Mandfolketøj f. Eks. ikke overskåret, kaldtes det *Vadmel*. I overskåret Stand var det finere af Udseende og benævntes *Klæde*. Klædestoffer til Kvindedragter kaldtes *Hvergarn*, der igen deltes i to forskellige Sorter: *Tossel* og *Firsel*. Betegnelsen Tossel betød, at Tøjet var vævet af totrådet Garn. Firsel betegnede Vævning med firetrådet Garn. Sidstnævnte var den fineste og bedste Kvalitet. Det hjemmelavede Tøj gav en solid og varm Påklædning.

Når Tøjet var færdig til Brug, mødte Skrædder eller Sy-pige og syede Klæder til Familien. *Skrædderens Ankomst* og hans Arbejde i Hjemmet fulgtes med Interesse. Med barnlig Glæde iagttog man Syningen og prøvede Klæderne. Var Familien talrig, havde man ofte Skrædderen til Huse i fjorten Dage; alle Klæder blev jo håndsyede. Under Skrædderens Ophold var Grønkål en næsten daglig Middagsret. Derfor hadede Skrædderne af Hjertens Grund Grønkålen. Kasper Skreier, som Folk kaldte ham, var i Midten af forrige Århundrede Skrædder på Brandenhof i *Tiset*. Han ytrede engang, da der taltes om Grønkål: „Grønkålsædelsen har æ Døvl opfundet for at drille og ødelægge os stakkels Skreiere. Grønkål og So-flæsk til Middag seks Gange om Ugen, man måtte jo have en Svinemave, hvis Helbredet skulde holde til den Kost. Men ser I, Godtfolk! En stakkels Skreier må nødtvungen for Fortjenestens Skyld spise Grønkål og Soflæsk lige til sin Dødsdag“.

I sit Hjem tålte Kasper ikke Kål hverken i Hus eller Have, beretter Emil Lund. Fra *Rødding* nævner Marcussen, at Landsbyskrædderne ofte var Originaler. Man var ikke kede af deres Besøg i Hjemmene, da de var gode Nyhedsbringere i en Tid, hvor man ikke havde Aviser. De gamle Skræddere kunde fortælle de dejligste Røverhistorier, og Naboerne indfandt sig om Aftenen for at nyde godt af Skrædderbesøget. Sammenkomsten endte gerne med et Slag Kort.⁵⁹⁾

⁵⁹⁾ A. J. Marcussen: *Rødding By og Sogn* (1930) 80.

Om den gamle stedlige *Mandsdragt*⁶⁰⁾ fortælles, at Nis Nielsen, der døde 86 År gammel 1872 i *Harreby*, endnu 1848—49 gik med høj sort Hat eller en rød ulden strikket Hue på Hovedet, under hvilken det lange gule Hår var strøget lige bag over og fastholdt i Nakken med en rund Messingkam, der godt kunde sidde under Hatten, men vist ikke under Huen. Den lange Trøje, han havde på, bestod tiest af gult eller brunt garvet Skind; en sådan Trøje kaldtes Kamisol. Hans Knæbukser, også mest af Læder, nåede kun lige under Knæene, hvor de var spændt med en Sølvspænde. På Benene havde han Strømper og Sko, undertiden lange Støvler. Under Trøjen havde Folk gerne et Bryststykke lig vor Vest; dette Stykke var også almindeligvis af Læder eller helt af ufarvet Vadmél. — I en anden Beskrivelse af Nis Nielsen hedder det, at han var klædt i Skindbukser og en Tosselsvest, der altid var opknappet og hang ned på hver sin Side af Brystet. På Hovedet havde han en rød, strikket Tophue med en Dusk i Toppen. På Benene havde han hvide Hoser og på Fødderne langovret Træsko.

Fra sine tidligste Drengear huskede Urmager A. J. Marcussen (f. 1844) en af de gamle Bønder, der gik i Egnens gamle Dragt. Han var i Knæbukser, hvide Strømper, grå Jakke og på Hovedet bar han en ildrød Hue. På Fødderne havde han et Par store Træsko. — M. J. Skov oplyser, at *Mændenes* Vadmélklæder bestod af lang Skødefrakke og Benklæder med bred Klap foran. Hvidt Kravetøj brugtes sjældent, derimod sort Kravebryst. I Stedet for Flip bandt man et Klæde af hel eller halv Silke om Halsen, men kun når Kisteklæderne skulde i Brug. Konfirmander, der i gamle Dage var 16 År, når de konfirmeredes, mødte til Konfirmationen i samme Slags Dragter som voksne Mænd og Kvinder, Drengene endog med Datidens høje Hatte på Hovedet.

Af ufarvet, hvidt Vadmél lavedes Undertrøjer og Under-

⁶⁰⁾ Olav Iversen Kjems: *Kjemsgaards Saga og Slægterne Kjems* (1939) 132 og *Sønderjydske Arbøger* 1897, 189—93.

benklæder til Mændene, Skørter og Livstykker til Kvinderne. Strømper strikkedes af hjemmespundet og hjemmefarvet Garn. Både til Kvinder og Mænd gjordes de så lange, at de nåede op over Knæene. Fra tidlig Forår og indtil Sommeren var forbi, gik Mandkønnet og nogle Kvinder i *Strømplinger*, der bestod af et Par gamle Strømper, hvoraf den underste Del var klippet bort, så der ovenpå Foden blev en smal Tunge tilbage. Tungen kantedes med Vadmel. Ovenpå den fastsyedes en i Hjærteform udklippet Tøjlap. En Strop fra Tungen ned omkring en Tå holdt Fodtungen på rette Sted. Man gik enten barbenet med *Strømplinger* eller også barbenet med Træsko på.

Vask.

I gammel Tid vaskede man Linnedet i Tvætte eller Lud, da Sæbe og Soda ikke kendtes i Landsbyerne. Til *Tvætte* brugte man Urin, der samledes i en Tønde, der stod nedgravet i Haven. Tvætten blev kogt eller også kun opvarmet, og deri vaskede de Linnedet. Derefter slog de kogende Vand på eller kogte Linnedet, og når det havde stået en Tid, blev det skyllet i koldt Vand.

Til Fremstilling af *Lud* anvendtes Bøgeaske. Linnedet pakkes i et Kar, der var forsynet med et Taphul, hvorover der var anbragt et Linnedstykke og en Stentallerken. Linnedet, der skulde vaskes, tildækkedes med et groft Lagen af Skageblår; herpå strøede man Bøgeaske, og kogende Vand sloges på. En Spand eller Balje sættes under Karret til at optage Luden, der sivede igennem. Luden kogtes på ny og gødes atter på, og man blev ved dermed, indtil det, der tappedes af, var ligeså kogende som det, der hældtes på. Det kaldte man at *byge*. Til at banke en *Byge* (Byg') op hørte en Tærskel, en Bygskammel og et Askeklæde. Bygningen kunde stå på en halv Dag. Linnedet, der var i Karret, kaldtes en Bygning. Efter Bygningen blev Linnedet taget op og dyppet i Vand og banket med en Tærskel, og

tilsidst blev det opskyllet i rent Vand. Efter denne Behandling fik man rent Linned.

Lys og Ild.

Endnu i 1860'erne kendte Bondestanden kun *Tællelys* som Belysningsmiddel. Disse Lys hjemmestøbtes af Fåretalg. Støbningen i Bliklyseforme gav de smukkeste og bedste Lys. Støbeformen havde samme Facon som et Nutids Stearinlys. Den var hul indvendig og i den ene Ende spidsdannet som et Lys. Gennem Formens Hulning førtes en fleretrådet tynd Væge, der i et lille Hul i Formspidsen gjordes fast med en Pind. Dette hindrede samtidig den smeltede Talg i at flyde ud af Formen. Godt strammet fastgjordes Vægen omkring en Tværpind, der var anbragt tværs over Formens Munding. Derpå hældtes den flydende Talg i Formen, og efter en grundig Afkøling trak man ved Hjælp af Tværpinden Lyset ud. Det var nu færdigt til Brug. I det grumsede Affald fra Talgen dyppede man et Par Gange nogle lange Væger, som derefter rullede sammen, spiralformede. Disse Lys, der kaldtes Pråse⁶¹⁾, anvendtes af Kvinderne, når de om Aftenen røgtede deres Gerning.

Under Brugen anbragtes Lysene i en Lysestage med en bevægelig Skive, der kunde løftes op eller ned i en åben Rille. Efterhånden som Lyset brændte nedad, kunde det skubbes længere op og kom derved ikke til at brænde nede i Lysestagen. Hvert Øjeblik mindskedes Lysvirkningen af en sort Tane, der fremkom ved Vægens Forbrænding. Når Tanen blev for lang, sagdes: „Nu er der en Tyv i Lyset.“ Hermed hentydedes til, at Tanen på Grund af sin Længde bøjedes til Siden og smeltede Talgen, så den løb nedad Lyset, der herved ødelagdes. Til at fjerne Tanen havde man en Lysesaks, der altid lå parat til Brug på Lysestagens brede, skålagtige Fodstykke. I nogle Hjem brugte man også de såkaldte *Sivlamper* eller *Tranlamper*. Disse

⁶¹⁾ Jfr. Lyse p i n d e, der i den gammeldags Husholdning brugtes som Spædelys. De kaldtes i Gram Enderupskov Pråsser, i Spandet M ø l b y L y s.

Lamper havde intet tilfælles med Petroleumslamperne, der senere kom i Brug (i 1870—80'erne). En Sivlampe bestod af en flad Skål, ca. 4 Tommer bred, og halvcirkelformet i den ene Ende. Herfra gik Skålen i seks Tommers Længde i Bueform udefter og endte spidsagtig med en smal Fordybning, lidt højere end Skålens Bund. En Kant i en Tommes Højde omkredsede Bundfladen. På det halvcirklede Endestykke fandtes fastgjort et lodret stående, seks Tommer langt og to Tommer bredt Stykke Blik med Hul i, således at man ved Hjælp af en Snor kunde hænge den op under Loftet. I Skålen hældtes Tran, hvori lagdes en Sivvæge med den ene Endespids til Tænding hvilende i Skålens Spidsfordybning. Vægen var Marven af en Sivart, der voksede alle Vegne i fugtige Lavninger på Marker så vel som i Skove og Enge. Til at forøge Sivlampens Lysvirkning havde man ifølge Emil Lund i adskillige Hjem nogle store, hule Glaskugler af Størrelse som en mellemstor Globus. Gennem en lille Åbning fyldtes Glaskuglen med Vand og hængtes op i Snore — i Højde med Lyset, således at dette belyste Glaskuglen, der herved gav Genskin og kastede en mat Lysning over det Arbejde, som udførtes i Stuen.⁶²⁾

*

Før Svovlstikkerne kom i Brug tændtes Piberne ved Hjælp af *Svamp*, *Fyrstål* og *Flintesten*. Med *Stålet* sloges Ildgnister af Flinten, og Gnisterne fængede i Svampen. Jo mere det blæste, des bedre. Vinden virkede som Blæsebælg. Man havde også små Metalskåle (Fyrfade) til Gløder. *Fyrsvampen* samledes i Skoven, hvor den voksede på gamle helt eller halvt udgåede Træer. Efter at den rå Svamp var rensed, lagdes den på en flad Sten, Svampestenen, hvor den bankedes grundig med en Hammer på alle Sider, så den blev svampeagtig løs. Under Bankningen bestrødedes den stadig med Salpeter, der skulde virke som Fængstof. Enhver Tobaksryger havde altid et Fyrtøj (der også

⁶²⁾ Jfr. Sønderjydske Årbøger 1897, 179, 186—88.

kaldtes Fyrtønden) i Lommen. I næsten enhver By boede en Mand, der lavede Svampe og gik under Navnet Svampemanden. I 1860'erne levede endnu i *Kastrup* (Gram S.) en gammel Mand, der lavede Fyrsvampe, som han solgte. Skønt Svovlstikkerne allerede dengang næsten havde fortrængt Fyrtøjet, fandtes der dog ældre Folk, som til deres Dages Ende kun benyttede Fyrtøj, idet de betragtede alle Fremskridt som Djævelskab. Den gamle Svampemand hed Nikolaj, men kaldtes altid Nikolaj Propmand, så han havde måske i sine unge Dage også lavet Propper.

Aftensæde.

I gamle Dage var Landalmuens Fritid indskrænket og Hviletiden afmålt. Julen var i Grunden den eneste Tid Året rundt, hvor man havde ordentlig med Fristunder. Selv de lange Vinteraftener anvendtes til nyttigt Arbejde. Både Mænd og Kvinder var, trods den dårlige Belysning, optaget af at bestille noget.

Når Mændene havde skåret Hakkelse til Hestene og alle Gårdens Dyr havde fået den fornødne Pleje, når Kvinderne havde malket Køerne og var færdige med at sysle i Køkken, Bryggers og Spisekammer, spiste man Nadver. Derpaa samledes alle i æ Døns; her stoppede Karlfolkene Piberne af den fælles Tobakstønde og tændte ved Lyset. Af Besparelseshensyn blandedes Blåmandstobakken til 8 Skl. Pundet med tørrede, smuldrede Kirsebærblade. Der røgtes af korte eller lange Piber. Indhyllt i tætte Røgskyer tog Mandfolkene fat på Sno-ning af Halmreb (Tækkereb), der ved Tækning brugtes til at fastbinde Taghalmen til Lægterne. Hver Mand i Gården skulde i Løbet af Vinteren sno et bestemt Antal af disse Reb. Sno-ningen fandt Sted i Stuens Baggrund, hvor Mandfolkene sad med hver sit Halmknippe. Kvindernes Gerning: Spinding, Kartning, Strikning, Stopning og Lapning krævede mere Lys, der-

for havde de Plads nærmest Bordet og Lyset. Nogle Steder hjalp Mændene til med Strømpestrikingen.

Under den ensformige Tilværelse man førte, betragtedes det som en kærkommen Adspredelse, når fremmede kom til Huse, især sådanne, der kunde fortælle morsomme Historier eller synge Viser.

Al *Litteratur* var i første Halvdel af forrige Århundrede ukendt hos Almuen, fra regnet nogle Røverhistorier med lokkende Titler, f. Eks. „Den store Røver Mazarino udi Elsass og Lothringen og hans vidunderlige Gerninger“ eller „Fortællingen om Italiens berømte Røverhøvding Rinaldo Rinaldini“. Ellers havde man ikke andre Bøger i Hjemmene end en Bibel med Sølvspænder og et Par Salmebøger, ligeledes med Spænder.⁶³⁾

Mange Steder var det Skik og Brug, når det lakkede mod Sengetid, at enhver fik en tyk Rundtenom Fedtebrød. Dette lille Måltid kaldtes Kvældsnaver.

Jul og Fastelavn.

Disse to Vinterfester har jeg på Grundlag af M. J. Skovs m. fl.s Optegnelser meddelt Redegørelser for i min Bog: *Gilder i Landsbyen* (1942), 29—35 (om Thomasmessedagen) samt i *Jul i Vestjylland* 1945, 5—9 og 1948, 28—32. Se endvidere *Sønderjydske Årbøger* 1897, 178. *Sønderjydske Månedsskrift IX* (1932—33), 197.

Pinsebrud.

I Døstrup, Skærbæk, Roager og Gram Sogne har det indtil for 90—100 År siden været Skik, at Børnene i Pinsen havde *Pinsebrud*. Skikken har sandsynligvis været mest kendt i Skovegnene, hvor den også har holdt sig længst. I Roager

⁶³⁾ Jfr. hermed mit Bidrag: »Mindedrag«, fra Rødding (Sønderjydske Jul, Haderslev 1946).

Sogn legede man også Pinsebrud i *Påsken*⁶⁴), men det var kun undtagelsesvis. I *Kirkeby* (Roager S.) havde de måske Pinsebrud sidste Gang o. 1835—40. Børnene samledes et Sted i Byen, helst, hvor Folkene selv havde Børn. Børnene mødte i deres Stadsklæder og var udpyntede med Blomster, som de satte i Hat eller Hår, men især udsmykkedes Bruden. Det var gerne et Par af de små Børn, der udnævntes til Brud og Brudgom. De større vilde ikke være det, da de andre Børn siden altid drillede dem med, at de var Brudefolk. Der udnævntes dernæst en Førmand og en Førkone (måske to). De øvrige skulde være Ridesvende og Brudepiger. Fra Huset drog nu Brudeparret med Følge rundt i Byen fra Hus til Hus, Ridesvendene var forud. Forrest i Skaren var Brudepigerne, derefter kom Brudeparret og Førfolkene, tilsidst det øvrige Følge. Ridesvendene havde en Kæp mellem Benene, og de kilede af forud så stærkt de kunde. Vilde Hesten ikke følge med, fik den Smæk af en Pilevånd. Hver Gang de havde nået et Hus, som Brudeskaren vilde gæste, måtte de svinge og ride Skaren møde for at hatte for Brudeparret. Ridesvendene drog ikke ind i noget Hus, de holdt udenfor; Brudeparret med det øvrige Følge derimod tog ind hvert Sted. Når de kom paa Stenbroen, begynte de at synge:

„Her kommer Offer — her kommer Elle“. Når Verset var sunget, blev der af Gårdens Folk givet Gaver i en Kurv, som to af Børnene bar: Smør, Æg, Rugkage, Fløde, et Tællelys, en Kop malet Kaffe eller lidt Sukker. Kaffe fik de vist kun i Skikkens sidste Tid. Folk så efter, hvad der var i Kurven, og det, som der mest trængtes til, gav man Flokken. Nogle gav Skillinger, især måtte Faddere til „Brudeparret“ her vise sig. Brudeparret fik altid Pengene i Forvaring. Engang da Børnene kom til Roager Præstegård, gav Præsten Pinsebruden lige

⁶⁴) Om Påskeskikke er der iøvrigt intet optegnet fra Eggen mellem Gram og Ribe. Fra Jels, nordøstlig for Gram, er en enkelt Optegnelse om en Børnefest i Påsken, trykt i *Sønderjydske Månedsskrift III* (1926), 30.

så mange Skilling lybsk, som der var Børn til Stede. — Efter modtaget Gave, drog de af, idet sang et Vers: „Tak for jer Offer — tak for jer El“

Når Børnene var færdige med Indsamlingen, vendte de tilbage til Gildeshuset. Der behøvedes ikke stort Indkøb, de havde næsten alt, hvad de skulde bruge. Der skulde måske indkøbes lidt Brændevin, så Spillemanden kunde få en Punch. Hele Resten af Skillingerne betalte de Spillemanden. Gildet holdtes i Lighed med Legs. Det begyndte om Eftermiddagen og endte ved Sengetid. Ved Bordet sad Brud og Brudgom øverst. Tit dansede Børnene på et Lergulv, og de fleste havde Træsko på. Sommesinde kunde to Drengene skiftes til at bruge et Par Støvler. Alle Skolebørnene var med. M. J. Skovs Moder var i sin Barndom (o. 1820) Pinsebrud i *Kastrup*, og hans Svigermoder havde o. 1810 været det i *Døstrup*. Omkring 1884 levede endnu i Roager S. adskillige ældre Folk, som i deres Barndom havde været Pinsebrud og Pinsebrudgom.

De voksnes Pinsebrud. I *Rødding*, *Hygum* og *Hjerting* Sogne (og vist i mange flere) havde den voksne Ungdom „for ikke mange år siden“ en *Pinsemaj* (maje o: pynte). Pinselørdag Aften (eller Nat) hentede de unge Karle i Byen (Rødding, Hjerting) et stort og kønt Bøgetræ i Skoven, eller i Mangel heraf et slankt Birketræ,⁶⁵⁾ hvis Bøgen endnu ikke var sprunget ud. I den ældste Tid stjal de Træet, hvor de fandt det, og bag efter var der ingen, som rejste Tiltale mod dem derfor; men siden blev Selvtægt aflagt, og så måtte de købe Træet. Det plantedes på en fri Plads midt i Byen, og for at få det til at stå godt fast, kom de store Sten i Hullet omkring Roden. Inden Træet blev rejst, havde Ungdommen hængt to Kranse i Toppen, og indeni Kransene anbragtes en Del Skår af Snapseglasser og Flasker, som klirrede, så snart Træet bevægedes af Vinden. Anden Pinsedag om Eftermiddagen samledes de unge om Træet.

⁶⁵⁾ Hagebærtræet eller Hæg (*Cerasus padus*), der vokser i *Vraa Skov* (Vodder S.), kaldtes i 1880-erne af nogle »Pinsemøj«.

Pigerne havde i Forvejen plukket Skovmærker og Blomster og deraf lavet en Krone. Den bestod først af en Stimmel: en Krans [rund] og to opstående Buer, Halvkranse, der krydsede hinanden. Pigerne tog hinanden ved Hånden og benyttede en passende Lejlighed til at slutte Kreds om den unge Karl, de havde udset til at være dette Års Pinsebrudgom, og efter megen Modstræben kunde forrige Års Pinsebrud sætte ham Kronen på Hovedet. Således måtte han gå hen til Pinsetræet, og under Klarinettens Toner dannede Pigerne Hånd i Hånd en Kreds om Brudgommen og Træet, og bevægede sig i Takten nogle Gange omkring Pinsemejen. Efter at Brudgommen nogle Øjeblikke havde betænkt sig, tog han Kronen af sit eget Hoved og trådte hen og satte den på Hovedet af den Pige, som han havde udset til Pinsebrud. Det skete ikke så sjældent, at de to i Årets Løb virkelig optrådte som Brud og Brudgom. Fra Pinsemejen begav de unge sig til Dansesalen, hvor Pinsebrudgommen og Pinsebruden åbnede Dansen. Dansen stod altid i Kroen, her kunde de unge fortære meget eller lidt, ligesom de vilde. Karlene kunde tage en Punch og give en Kop Kaffe ud til en eller anden af Pigerne, det var det hele. Enhver betalte, som han fortærede til. Mellemmad toges ikke med her. Karlene betalte Musikken, idet Koppen gik om. Efter otte eller fjorten Dages Forløb solgtes Træet af Karlene, og sædvanligvis blev Pengene brugt den samme Dag til en lille Lystighed.

I *Brendstrup* (Rødning S.) mødte Karlene de unge Piger uden for Byen, når de kom fra Skoven med Kransene, to i Tal. Karlene sluttede Kreds om forrige Års Pinsebrud, som da bekransede den af Karlene, der skulde være dette Års Pinsebrudgom. Straks derefter sluttede Pigerne Kreds om Pinsebrudgommen, og han satte nu den anden Krone på Hovedet af den af Pigerne, som han kårede til Pinsebrud. Derefter marcherede Brudefølget i Procession med Musik foran ind i Byen til Pinsetræet. Foran gik Brudepigerne, derefter Brudeparret og det øvrige Følge. Brudgom og Brud trådte en Dans om

Pinsemejen (ingen andre), men siden fortsattes Dansen i Kroen. I Brendstrup havde de Ord for, at de bedre havde bevaret Skikken i sin Helhed og Renhed end i Rødding, hvor de havde begyndt at sløjfe noget af det gamle (meddelt o. 1885 af M. J. Skov).⁶⁶⁾

Et Vidnesbyrd om, at „Pinsegilderne“ i gammel Tid har været ret overdrevne og medført upassende Forhold, findes i det den 2. Septbr. 1702 udstedte Forbud mod Pinsegilder i Haderslev Amt. Det hedder heri, at der var Fængselsstraf for de Sammenkomster af Ungfolk på Landet, hvormed der begyndtes 2. Pinsedag og som vedvarede på alle Søn- og Helligdage indtil Høsten. Fylderi, Drukkenskab og liderligt Væsen, selv blandt Husbonderne, fandt Sted herved. Helligdagsfogederne såvel som Præsterne fik Påbud om at holde tilbørlig Opsigt med Sommerens Pinsesammenkomster.⁶⁷⁾ Forordningen har formentlig ikke hjulpet ret meget.⁶⁸⁾

Midsommer.

St. Hans Aften 23. Juni besøgte de hellige Kilder af syge og lidende Mennesker. Egnens berømteste Helligkilde var *St. Thøgers Kilde* VSV for Enderupskov Kirkebakke og ikke langt fra Hellig Thøgers nedbrudte Kirke i Enderupskov. En anden hellig Kilde i Gram Sogn fandtes ved Jenning ved den gamle Landevej fra Gramby til Kastrup i Hjørnet af Haven til et lille Hus. Denne Kilde besøgte til o. 1820.⁶⁹⁾ *St. Hans Blus* brændtes i Egnen Midsommeraftenen, og *St. Hansdag* 24/6

⁶⁶⁾ Se endvidere A. J. Marcussen: Optegnelser fra Lintrup og Hjerting Sogne (1923), 115—117, med gode Oplysninger om Pinsebrud fra Hjerting Sogn.

⁶⁷⁾ Forbudet udg. af Th. O. Achelis i Sønderjydsk Månedsskrift IX (1932—33), 197—98.

⁶⁸⁾ Det Skydegilde (Skydhøtte), som i Rødding afholdtes mellem Slet og Høst, svarer til Købstadslavens Papegøj- og Skydebrødregerilder og er uden Tvivl først i nyere Tid blevet almindeligt i Rødding (jfr. Marcussen: Rødding By og Sogn, 1930, 32—34), hvor Gildet ophørte i 1860'erne.

⁶⁹⁾ Sønderjydske Årbøger 1926, 118—119.

satte man *St. Hans Kål* i Klemme mellem Mælkehylderne under Dagligstueloftet. Af Kålenes Vækst tog man Varsler for det Kærestepars Lykke, som de var plantede for. Mange satte også *Levekål* (Løwkol) op for gamle Folk. Groede Kålen, vilde Folkene blive gamle. Denne Skik eksisterede endnu o. 1885. Planter, der blev plukkede *St. Hans Nat*, mentes at besidde Lægedomskraft. Indsamlingen af de lægende Urter måtte først finde Sted efter Solnedgang, når Planterne var dugvåde. Duggen mentes at besidde helbredende Kraft.

Bryllup.

Et halvt Års Tid før et Bryllup afholdtes, var der Jagilde, Fæstel (Fæsteøl) o: Trolovelse. Selve Brylluppet begyndte en Torsdag, så kunde det være færdig til Søndag.⁷⁰⁾ En Bydmand kom Ugedagen før Brylluppet og indbød ved at fremsige en vedtægtmæssig Remse, der blev påhørt med Andagt. De indbudte sendte Fødevarer til Bryllupsgården, hvor der iøvrigt blev godt indslaget. På Bryllupsdagen blev Bruden smykket om Morgenen med en Brudekrans i Form af en Krone (Brudekronen). Brudgommen forærede Bruden en Hovedvandskrukke og en sølvbeslagen Salmebog, eller også en af Delene. Musikanter spillede på Vejen til Kirken, og 12 eller 14 Ridesvende red foran Brudetoget. De red i Galop til Kirken og skulde nå at vende om og møde Brudeskaren, helst så langt fra Kirken som muligt. Ved Hjemkomsten til Gildegården stod Spille-mændene, der var i den forreste Vogn, og modtog alle de følgende Vogne med Musik. Når Følget var samlet, var det Skafferens Bestilling at få alle rigtigt anbragt ved Spisebordene, hvor et rigeligt Måltid indtoges. Inden man rejste sig fra Bordet⁷¹⁾ modtog Brudeparret Bryllupsgaverne. Efter Spisningen

⁷⁰⁾ En Forordning af 21/1 1778 med Forbud mod at holde Bryllup om Lørdagen findes trykt i Hans Pilegaards og August F. Schmidts Bog: *Fra Lintrup Sogn* (1925), 21.

⁷¹⁾ Om Bryllupstaler se E. Tang Kristensen: *Jydsk Almueliv VI*, Nr. 752 om Pastor C. A. Rafns Taler. Rafn var Præst i Gram 1845—77.

begyndte Dansen, der foregik efter et vist Ceremoniel. Mange Tiggere mødte ved Kirken og fulgte med til Bryllupsgården, hvor de blev bespiste i Loen eller i et andet Rum. Talrige nysgerrige indfandt sig også; om Aftenen kiggede de ind ad Vinduerne og kaldtes derfor æ Vinderkigere; man havde ingen Ret til at jage dem bort. — Næste Dags Morgen blev Brudeparret trakterede på Sengen af Køksen, som derefter modtog Drikkepenge af de nygifte. Om Søndagen gik Brudeparret „ung Folk“ i Kirke. — Ved Anden- og Trediedagsbrylluppet var der også Spisning og Dans, ikke mindst for Ungdommen. Den sidste Bryllupsdag var „Opsamlingsdagen“. Da sad Brudeparret ikke til Bords. På denne Dag satte man et Par gamle Folk i Højsædet, det kunde også være Brudens Fader og Brudgommens Moder eller omvendt. For Løjer overrakte man tit den gamle Brud et udstoppet Barn, og det kunde vække Latter, når den gamle Brudgom nægtede at være Barnefader og det derover kom til Strid mellem dem. Stundom overrakte man også, som engang i *Øster Lindet*, den unge Brud et sådant Barn, men hun blev tit undselig derved.⁷²⁾

Fødsel og Døb.

Når den unge Kone mærker, at hun ikke længer er „ene“, men at hun er „tung“, har hun ikke længer blot kun at tage Hensyn til sin Mand eller sig selv, hun bør nøje vogte sig for at volde det lille ufødte Barn Meen, hvad let kan ske, og det ikke blot på Førlighed og Liv, men på Sjæl og Salighed. Den frugtsommelige Kone må vare sig for, at intet følger med hende fra Byen, for da vil Barnet få Tyvs Natur. En frugtsommelig Kvinde må ikke gå over Ild; thi da får Barnet Brandsår (∴

⁷²⁾ Udførlige Oplysninger om Egnens gamle Bryllupsskikke har jeg på Grund af M. J. Skovs, Emil Lunds m. fl.'s Optegnelser givet i Jul i Vestjylland 1949, 20—24. Se endvidere Thøste Thøstesen: Fra Hygum Sogn (1928), 87—90. A. J. Marcussen: Rødding Sogn (1930) 70—71. Samme: Lintrup og Hjerting Sogne (1923), 87—90. Hans Kau: Fra Kampen mellem Dansk og Tysk (1908), 115—23. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I (1889), 290—303. II (1899), 4—61.

Mærker deraf). Når en Kone under Svangerskabet ræddes ved Synet af en Ildebrand, kan Barnet få Husbranden (o: Skæret deraf) i Ansigtet. Løber en Mus over en frugtsommelig Kvinde Ansigt, hvilket kunde ske i Sengen, og hun forskrækkes derved, får Barnet en Mus (o: Mærket deraf) i Ansigtet. Engang fløj en Kyllinghøne eller skruk Høne i Ansigtet på en Kone, der lavede til Barsel. Den satte sin skidne Fod i hendes Ansigt, men uden at tænke derpå, tørrer hun det skidne af og afviser Hånden på Bagen af sit Skørt. Barnet fik Hønsfoden, ikke i Ansigtet, men på Enden.

Når én hvæsser en Kniv paa et *Dørtæ*, skal vedkommende bagefter gå over det; thi skulde en frugtsommelig Kvinde først komme til at gå derover, vil Barnet få Hareskår. Et Hareskår vilde Barnet ligeledes få, dersom Moderen under Svangerskabet kom til at træde i et *Hareleje*. Dette skete „for nogle År siden“ i *Årup* (Gram S.). Fra en af Gårdene var Folkene henne at høste Rug, en af de kvindelige Optagere var frugtsommelig, og hun kom til at sætte Foden i et Lejested. Karlene lagde Mærke dertil og talte indbyrdes om, at Barnet nu vilde få Hareskår, og det fik det også.

Når et Brød trømler (tromler) i Ovn, når det skydes ind, vil en Basselkone trømmel om, inden de bager igen. Når det sidste Barn fødes, er det forved tit kun et År gammelt. Så kan det ikke få så god en Pleje, som det skulde, og man siger, at det er kommet for tidligt på Rømplingstalden. Det allersidste Barn, Forældre får, og som slutter æ Hal (Halen), kaldes æ Skravkag. — Når Barnet er kommet, måtte man passe på, at det ikke fik Pudens Ansigt, for så kunde det let kvæles. Man måtte ikke vugge, når Barnet ikke var i Vuggen; thi så blev det arrigt. Når et Barn tages op af Vuggen, skulde Pudens igen lægges ned, ellers blev Barnet uroligt, fik Kneb (Knæf, Kolk). Et spædt Barn måtte ikke først røre ved en Kat, så fik det ulægsomt Kød; men rørte det først ved en Hund, fik det lægsomt Kød. — De Børn, der græder i Kirken eller over Då-

ben, bliver gode til at synge. Når Barnet var blevet døbt, og de kom hjem fra Kirken med det, skulde Moderen tage sin sorte Kjole af og lægge Skørtet på Vuggen over Barnet. — Når der i *Birkelev* holdtes Barselgilde (Bryllup, Begravelse), havde Hjemmene deres bestemte *Bydelav*, men man kunde dog godt lade nogle sidde, når man vilde spare. Ved Barselgilde kunde Småfolk endog indskrænke sig så meget, at de blot indbød Fadderne. I *Rødding* og *Hygum* varede Barselgilderne i to Dage. Folk blev i *Hygum* S. indbudt på højtideligste Måde, ligesom ved Bryllupsfesterne, og det var almindeligt, at der blev indbudt en anselig Flok Faddere. I *Rødding* afholdtes den første Dag det såkaldte *Konebarsel*. Anden Dagen gik på lignende Måde som ved Bryllupper. Musikanterne betaltes ved, at der samledes ind i Spillemandskoppen. Bagefter Manden med denne Kop kom en anden med en Flaske Brændevin og to Snapsglas, og idet Musikanternes Skål blev afsunget, bødes der på en Dram.⁷³⁾ Faderen ofrede gerne en Rbm. til Præsten og 8 Sk. til Degnen.⁷⁴⁾

Inden en Barselkone holdt sin *Kirkegang*, måtte hun ikke gå i By (hendes første Gang skulde gå til Kirken), hun måtte heller ikke gå over en Vej, for så vilde Barnet blive en Tyv.

Død og Begravelse.

Det var især for Død og Begravelse, man mødte (hørte eller så) *Varsler*. Når Storken så' ned i Skorstenen eller der kom en Ugle i Huset, var det imod Lig. Faldt en Kniv, Saks eller Pen ned på Spidsen og blev stående, spåede det Lig. Drømte man om grønt og hvidt, vilde man snart spørge Lig. Ligeså hvis man drømte, at Tænderne faldt en selv ud af Munden; smertede Tænderne derved, var det en af Familien, der vilde dø. Udtrykket *jordslåvn* (jordslået) brugtes om Lærred eller om et sygt Menneskes Legeme, der havde Jordpletter. Blev et Men-

⁷³⁾ A. J. Marcussen: *Rødding By og Sogn* (1930) 71.

⁷⁴⁾ Thøste Thøstesen: *Fra Hygum Sogn* (1920), 90.I. J. S. Møllers Værk: *Moder og Barn* (1940) findes sønderjydsk Stof om Emnet.

neskes Legeme jordslået, var det gerne imod Døden. Når Hestene sloges meget i Båsen, vilde de snart komme i en Ligskare. Til Gengæld var det sådan, at når man lyver en død, lever han længe. Et Menneske kunde ikke dø på Hønsefjer, derfor brugte man dem ikke. Men vi er alle Vorherre en Død skyldig, og når den var kommet til Huse, var der meget at udføre, for at den hedengangne kunde få et hæderligt Henfølgen. Således gik forud for Begravelsen *Strålæget* og *Kistelæget* (æ Strålæg å æ Kestlæg). Når Liget skulde lægges på *Strå*, hentedes Nabokonerne. De vaskede dets Ansigt, Hænder og Fødder og redte Håret, klippede Neglene o. s. v. Øjnene lukkedes straks efter Dødens Indtrædelse. Gik Øjnene op igen, eller Fingre og Tær var linne (ikke stive), betød det, at der snart ville komme et Lig bagefter. Var der to Lig i et Sogn, vilde der gerne komme endnu et tredie, inden de blev jordede. Liget iførtes Muldskjorten eller -særken. Ældre Folk havde tit Muldskjorten liggende. I gammel Tid henlagdes Brudgomsskjorten og Brudesærken til *Muldlinned*. Var Liget lagt på *Strå*, blev Kvindfolkene beværetede med Kaffe og Punch samt Smørrebrød. I 1870—80'erne drak de aldrig en Kaffepunch, derimod nok en Vinpunch. Til *Kistelæg* indbød en Bydepige. Når Liget var lagt i Kisten og var klædt, fik Kvindfolkene Kaffe og Punch samt Smørrebrød. De blev ofte helt lystige og højrøstede. „Nu køber man ofte Liglinnedet i en Alvarehandel“ (Alenvarehandel), men ofte lod man også en Sykone sy Linnedet, og hun klædte tit alle Lig. Ved Syningen af Linnedet brugte hun et Huggejern. Når Liget var lagt i Kiste, sendte pårørende og Venner *Ligvers* og *Kranse*, som lagdes på Liget, Versene var ofte digtede af en Kone, der havde en god Lærdom, eller af Degnen eller Skolemesteren. Man havde den Mening, at enhver Lærer måtte kunne skrive Vers, og han havde ondt ved at blive fri derfor. M. J. Skov brugte den List at afskrive Salmevers, helst sådanne, om hvilke han kunne antage, at de ikke var meget bekendte, men de må ikke have været smukke, for han havde aldrig stor Søgning. Sa-

gen var, at Versene særskilt skulde handle om den afdødes Liv, Sygdom, Død, Familieforhold o. s. v. — En Lærers Kundskaber og Lærdom målte man ofte forhen efter de Vers, han skrev. At Ligvers tit har været af et mådeligt Indhold, er en Selvfølge. Der hengik 8 Dage mellem Dødsfaldet og Begravelsen. Den Dag, Liget blev lagt i Kiste, kogtes Flæsket til Begravelsen. Når Kvindfolkene var gået hjem fra Kistelæget, kom Mændene fra det nærmeste Nabolag, navnlig *Bydemanden* (eller *Bydemændene*), som den Dag ved at oplæse en Byderemse havde indbudt til Begravelsen, og de beværtedes ligeledes med Kaffe, Punch og Smørrebrød. Tidligere fik de også Flæskesvær og Flæsk. — Til Begravelsen, som fandt Sted Dagen efter Kistelægningen, indbød en Ungkarl, dersom det var et ungt, ugift Menneske, der var død, ellers en Mand. Et gammelt Lig skulde bæres hen af otte gifte Mænd, og et ungt Lig af ugifte („denne Skik endnu“ 1884). — Den første Formiddag, henimod Middag, efter at en var død, ringedes der med Kirkeklokken. Det brød man sig dog ikke om i ældre Tid; siden blev det Skik, og så lod man en Karl ringe; men den Dag, der var Kistelæg, sendte man tre Karle hen at *ringe* og *kaste Grav*. De kaldtes Ringere og var indbudt dertil. Ved Begravelsen gik Ringerne også foran til Kirken for at ringe. Senere fik man overalt Dødgavere, der både ringer og kaster Grav. — Liget blev altid udsunget for åben Kiste. Der blev sunget to Salmer, som enten var udtagne af den afdøde selv eller var blevet valgt af hans nærmeste Slægt. Derpå tilsloges Kisten og udbares, idet Degnen gik foran og sang et Vers. Når *Ligskaren* kørte til Kirke, skulde den nærmeste Nabo køre bagest. En Hoppe med Føl i måtte ikke komme i Skaren; thi da kastede den Føllet. Når en af Hestene rånede for Ligvognen, ville de snart komme for en Ligvogn igen. En Ligskare måtte ikke være „skårere“ ∴ Vognene skulde være i lige stor Afstand fra hinanden. Aldrig måtte der holdes i en Skare, hverken ved Begravelser, Bryllupper eller Barsler. — *Nytårsaften* ved Midnat kunde Folk, der var

født på en hellig Tid, se alle Ligskarer, vel også Bryllupsskarer, der i Årets Løb vilde komme fra Byen. I *Tiset* (Gram Sogn) „levede for ikke mange År siden“ en synsk Mand, der boede ved Vejen, hvor den ud af Byen førte efter Kirken. Han blev den Nat altid oppe til Midnat for at give Agt på, hvor mange Ligskarer, der skulde komme. Tit sagde han forud, at der vilde komme en Ligskaar på så eller så mange Vogne, og i Skaren var denne eller hin Mands Heste o. s. v. Den Mand, der her er Tale om, var nok *Mads Da.* Han handlede med Knapper, Tråd, Knaldperler o. s. v. Mads var særlig synsk over for Ligskarer. Han kom en Aften ind til en Nabo, hvor 4 Mand sad og spillede Kort. Mads sagde da: „Ser I ikke, der vælter et Lig i Døren?“ Synet gik i Opfyldelse kort efter. Der døde da en gammel Kone, og i den snævre Forstue, hvor Kisten måtte om på Siden, væltede Liget ud. Mads havde vist fået sit Tilnavn, fordi han, når han havde udtalt en Sætning, ganske umotiveret føjede et „da“ til. Mødte én en Ligskaar, og han ikke passede at komme til Side, førtes han med til Kirken, inden kunde han ikke komme løs. Sad to Mænd bagest i en Ligskaar o: på den bageste Agestol på den sidste Vogn, vilde der først komme et mandligt Lig bagefter, men sluttede to Kvindfolk Skaren, vilde der først komme et Kvindeligt fra Byen.

Forhen gik Degnen somme Steder foran Skaren til Kirken og sang. Hvor der ikke var Huse, havde han Lov at puste ud.⁷⁵⁾ „Det er ikke længere end rigelig tyve År siden, det endnu var Skik i *Fole Sogn* og vist også i *Hygum Sogn*. Den nuværende Degn i Fole har afskaffet Skikken, da han kom. Han vilde ikke synge fra *Obbekær* til Fole, men det blev ikke godt optaget. Degnen i Hygum f. Eks. skulde synge fra *Brøstrup* til Hygum. Når Degnen i *Gram* var i *Enderupskov*, véd jeg, at han sang ud af Byen, derfra til Kirken er der også lige ved en Mil.“ (M. J. Skov, 1884).

⁷⁵⁾ Det var altså noget lignende som med Musikken til Kirken ved Bryllupper.

På *Ligvognen*, der kørte forrest, var almindeligvis kun Kuskens og en Kone, den afdødes nærmest pårørende. Næst efter kom Vognen med to Sørgekoner eller Sørgepiger (de sidste, når det var et ungt Lig). Når de kom til Kirken, skulde de brede en Ble (∴ Lagen) ud på Båren. Bleen blev fæstet ved Håndtagene af Båren, og på Bleen blev da Kisten sat. — På Hjemvejen måtte der tages flere op på Ligvognen. Til Hjemmet skulde Vognene køre i samme Orden som til Kirken. Til Kirken kørtes i en sindig (sinde) Gang, hjemad måtte det nok gå stærkt. Når Liget kom nær til Kirken, begyndte *Klokkeringningen*, der holdt op, når Liget var sat i Graven eller båret ind i Kirken, hvilket sidste skete enkelte Steder, når der holdtes Ligprædiken. At bære Liget ind i Kirken afskaffedes mer og mer. Her holdtes for det meste kun Gravtale, over ældre Lig også ofte Ligprædiken (Liget kom i Vodder S. ikke mere ind i Kirken, men derimod nok i *Gram S.* og *Højst S.*). I Højst Kirke blev der sat et tændt Lys ved hver Ende af Kisten under Talen. I *Højst* og *Rabsted* holdtes undertiden både Udtale, Ligprædiken og Gravtale. I *Døstrup* var det Skik ved Ligprædikener, at der igen ringedes med Klokkerne, når alting var endt. Derfor modtog Klokkeren særskilt Betaling. Under Klokkeringningen forlod Skaren Kirken i samme Orden som den kom. Nogle Steder: *Arnum*, *Højrup*, *Gestrup* og *Agerskov* kørte Ligvognen bagest hjem, og de andre Vogne kørte fra Kirken, ligesom de kunde blive færdige til. Det sidste var også Tilfældet i *Rabsted* og *Højst Sogne*. De brød sig ikke om at komme hjem i en Skare. Når der kastedes Jord på et Lig, og en Skovl sattes sidst, blev det en Mandsperson, der vilde dø først, men sattes en Spade sidst, blev det et Kvindemenneske, der først vilde gå bort. — Til Begravelser spistes der Ærter og Flæsk, siden Vinsuppe og Flæsk (Skinke). Ligesom ved Bryllupper indfandt sig også her en Mængde *Tiggere*⁷⁶⁾, der bad om Middagsspise. Der

⁷⁶⁾ Om Egnens Fattigfolk og deres Levevis se Jul i Vestjylland 1947, 37—42. Om Originaler se Sønderjydske Jul 1947. Rakkeren se Ribe Stifts-Tidende 2/8 1947 (A.F.S.).

blev dækket Bord til dem ude i Gården, hvor de beværtedes med Ærter og Flæsk. I Vodder S. betaltes Præst og Degn, når Begravelsen bestiltes. — Degnen fik dog ellers ofte først sit Offer, når han gik hjem fra Begravelsesgildet. Ved Begravelsesgilder bød man tit videre ud end ved andre Fester, d. v. s. når det var et gammelt Lig. Nogle Steder begynder man (o. 1885) også at afskaffe de store Gilder. Børn tages aldrig med, og der kommer almindeligvis kun to fra hvert Hus. Mange Steder (f. Eks. i Højst S.) bødes foruden til Begravelse også til Henfølge. De mødte kun om Morgenens i Sørgehuset, hvor de fik Kaffe og Punch samt Smørrebrød og Finbrød (Knas), og fulgte Liget til Jorde, hvorefter de vendte hjem. Ved Begravelser var der ligesom ved Bryllupper, Barsler o. s. v. en Skaffer eller to. Han satte Folk til Bords, og Måltidet begyndtes og sluttedes med samme Ceremoniel som ved Bryllupper og Barsler. Et Par Timer efter Spisningen blev drukket Kaffe og Punch, og Stemningen blev tit så løftet, at Folk gerne kunde synge, når det blot ikke havde været til en Begravelse. Man erindres her om en Udtalelse, som Thøste Thøstesen har meddelt (Fra Hygum Sogn, 1928, 91). Han hørte engang følgende Udtalelse: „Jeg har været med til mange fornøjelige Sammenkomster i *Fæsted*, men ingen kunde måle sig med Lavestens Pæjers Begravels.“

M. J. Skov beretter videre, at til alle Gilder: Bryllupper, Begravelser, Barsler, Rejsegilder o. s. v. gives fra hvert Hus en bestilt Kage til 2 a 3 Mark eller mindst 1 Mk. 50 Pf. Foruden disse Kager kommer der også en Mængde hjemmebagt Finbrød på Bordet. Skal alle de forskellige Slags Kager smages, må Folk spise langt mere, end de har godt af. Det er Kvinderne, der gør kraftigst Indhug. Det er ikke en gammel Skik, den er kommet med den gode Tid, vist først i Vestbyerne, men nu har den banet sig Vej også til magrere Byer, der ligger længere inde i Landet. Her begynder man dog at vride sig ved den betydelige og unyttige Udgift.

Til sidst fik Begravelsesfolkene Smørrebrød, Mændene Snaps og Øl til, Kvinderne et Glas Vin. Derefter kom der Punch og Kaffe ind på Bakker, Mændene fik en Punch eller to, og Kvinderne kunde drikke Kaffe efter Behag. Ved Begravelser spillede aldrig Kort.⁷⁷⁾

*

Ja, her kan vi slutte. Når den sidste Højtid var inde, blev den, der var gået bort, ført til den hegnede Plet om Landsbyens Kirke. Her fik de døde, tit stormslagne Menneskesjæle, deres Hvileplads. Didhen gik de efterlevendes Tanker og Bønner for de hensovede. Her på *Kirkegården* med dens forblæste, lyngklædt Gravtuer sattes Grænsen for alle Sognets Menneskeliv Slægt efter Slægt, Århundrede efter Århundrede. Her mødtes Tid og Evighed.

På Graven anbragte de efterlevende ved Vejs Ende et Kors, alle Tidens Håb og eneste blivende Hvilested for de troende Slægter.

⁷⁷⁾ Jfr. hermed korte Begravelsesoplysninger hos A. J. Marcussen: Rødding Sogn (1930) 71—72. Samme: Lintrup og Hjerting Sogne (1923), 86. Thøste Thøstesens: Fra Hygum Sogn (1928), 90—91. Endvidere H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I (1889), 359—63. II (1899), 94—135.

Fæsteskov i Åbenrå amt i 18. århundrede

Af Niels Black Hansen

Den forskel, som kendes mellem selvejer- og fæstebonde fra tidligere århundreder, udjævnedes som bekendt mere og mere, så der tilsidst — i hvert fald i praksis — næppe var noget virkelig dybtgående skel af økonomisk¹⁾ betydning, selv om der blev løst fæstebrev til helt ind i den prøjsiske tid og betalt indfæstningspenge henholdsvis årlig afgift.

Amtmand v. Behr (1756—1768) udtaler i 1768, at alle fæstegårde under Åbenrå (og Løgumkloster) er arvelige, men endnu hundrede år senere optoges dog stadig i fæstebrevene en bestemmelse om, at indehaveren af en fæstegård ikke uden amtmandens minde under fæstets fortabelse må pantsætte, udleje eller sælge gården eller noget af dens tilliggende. Amtmand v. Behr fremhæver ganske vist, at ejendomsbønderne også skulde have tilladelse fra rentekammeret eller amtet, når de vilde sælge noget af deres tilliggende. Men det er skoven, det i denne korrespondance drejer sig om. I Åbenrå amt hører skriver v. Behr, til nogle gårde ingen, til nogle ringe, til andre lidt („mäsige“) og til få betydeligt skovareal. Men de få har mindre ager og eng og må holde sig til skoven for at kunne svare afgifterne.

¹⁾ At indehaverne af tillidshverv i regelen var selvejere, kunde tyde på et vist socialt skel. Dog var regelen ikke uden undtagelser. Således var på Bundesens gård i Genner, som i 1700 på grund af skatterestancer var gået over i fæsteforhold, både Jens Bundesen VII. og Jens Bundesen VIII. sognefogeder og amtsfuldmægtige (H. Hejselbjerg-Paulsen, »Sønderjydske Slægter«, s. 239).

Det var med hensyn til dispositionsretten over skoven, at fæsteren stod tilbage overfor ejeren, og denne forskel holdt sig til op i det 19. århundrede.

Lige siden 1713, da kongen besatte den gottorpske del af Sønderjylland, havde det gottorpske styre strammet tøjlerne noget for selvejerne. Ifølge en forordning af 14. 11. 1710 blev selvejerne for så vidt stillet på lige fod med fæsterne, som de ligesom disse kun måtte hente træ fra deres skov efter udvisning, medens undersåtterne i de kongelige amter ikke var underkastet denne, såfremt de viste mådehold og kun tog til husbehov.

Den energiske overpræsident i Altona C. D. G. Z. R e v e n t l o w, der i 1713 som over-jægermester stod i spidsen for tilsynet med statens skove, udtaler i en skrivelse af 11. 10. 1713 til amtmændene i de hidtidige gottorpske amter, at de herskende insolvente tilstande er af en sådan karakter, at der må skrives ind med skarpe forholdsregler. Enhver skovbetjent skal agte på og indestå for sit eget distrikt. Uvedkommende skal anholdes, heste og hunde om fornødent skydes på stedet.

Amtsinspektør i det kongelige amt Gottorp kammerråd L ü d e r s, der i 1720 købte Risgård i det tidligere gottorpske amt Åbenrå, havde da heller ikke let ved at finde sig i den indskrænkning af ejendomsretten, som amtmand v. M a s s o w (1723—52) tilsyneladende har haft noget svært ved at give afkald på. Ganske vist overså eller fortiede kammerråd Lüders, at der til Risgård ikke alene hørte ejendoms-, men også f æ s t e s k o v, og det viste sig iøvrigt, at v. Massow havde haft al grund til at se ham på fingrene. Men der var også andre undersåtter i Åbenrå amt, som endnu en halv menneskealder efter overgangen til kongelig administration måtte henvende sig til rentekammeret med klage over, at forordningen af 1710 stadig blev håndhævet i amtet. Over-jægermester G r a m, som kammeret afæskede en forklaring, udtalte, at der ikke kunde være tale om fæste-

bestemmelser for selvejere, såsom det ikke var bekendt, at den omhandlede forordning havde kongelig bekræftelse.

Forbigående synes rentekammeret at have gjort en svag indrømmelse i retning af at beskære selvejernes rettigheder. I en besked til indbyggerne i Åbenrå amt af 29. 4. 1730 udtales nemlig under udtrykkelig henvisning til den omtalte fyrstelige forordning af 1710, at selvejerne er underkastet udvisningstvang, dog, i henhold til kongelig resolution af 19. 3. 1729, uden stempelafgift.

I 1730erne var der en almindelig forst- og jagtforordning under forberedelse, og der er bevaret et foreløbigt udkast af 1734 med betænkninger fra amterne Husum, Gottorp og Rendsborg. I en af disse betænkninger hedder det bl. a., at man som straf for skovforseelser vilde foretrække trillebør fremfor spidsrod. Man kan alene heraf tænke sig, hvorledes man dengang tog på den slags ting. Den endelige forordning for hertugdømmerne kom under 24. 4. 1737. Straffebestemmelserne er også her skrappe nok. Bøderne ligger mellem 3 og 20 rdl. pr. træ. Naturligvis skal desforuden træet betales efter taksationsværdi. Hvem der ikke kan betale, skal stå i nogle timer om søndagen ved skampælen på vejen til kirken i halsjern og med et „mådeligt“ stykke træ under armen eller også arbejde med trillebør i en måned for hver 10 rdl. Der er, hedder det i § 25, begået en sådan rovdrift især med egetræerne, at alle og enhver, det være sig ejere eller fæstere, præster²⁾ eller hvemsomhelst advares på det kraftigste. Misbrug vil blive behandlet som tyveri. Man kan, som man gør det andetsteds, efter indhentet approbation anlægge teglovne og brænde sten til byggeriet. Det lyder næsten som en anakronisme, når landmændene gøres solidarisk ansvarlige for skovene, og forsømt agtpågivenhed trues med samme straffe som overtrædelse. Enhver kan og skal udøve

²⁾ Skampæl-straffen må præst og degn dog vist have været undtagne fra, da de jo var lovligt forhindret under kirketid. I påkommende tilfælde må man have affundet sig med dem på anden måde, hvis de ikke var i stand til at betale.

politimyndighed ved at anholde gerningsmændene, eventuelt med hest og vogn. For angiveri udsættes præmie, hvoraf dog halvdelen tilfalder den kongelige kasse. Der er, som man ser, intet helt nyt under solen.

Hvad forskellen mellem selvejer og fæster angår, hedder det (§ 36), at selvejeren fra arilds tid med rette har kunnet fælde et og andet træ i sin skov til husbehov. Ved misbrug skal han i første omgang betale det halve beløb af de under straffebestemmelser fastsatte bøder og i gentagelsestilfælde miste dispositionsretten for livstid (altså være ligestillet med en fæster). Forskellen mellem de to kategorier understreges kraftigt i en skrivelse fra rentekammeret til amtmand v. Massow 31. 5. 1732, hvor det udtales, at selvejerne ikke med nogen ret kan underkastes den tvang, som indehaverne af fæsteskov står under, al den stund selvejerundersåtterne i hertugdømmernes kongelige amter ingensinde havde fået træ udvist i deres ejendomsskove og ingenlunde var indskrænkede i deres nedarvede frihed, såfremt de ikke gjorde sig skyldige i misbrug, hvorimod fæsteundersåtterne ikke kunde gøre krav på slig frihed, da fæsteskov tilhørte herskabet „privative“. Hvem der forgriber sig på fæsteskov, skal i henhold til kongelig resolution ansættes til bøde eller underkastes legemlig straf.

Ved befolkningens uforstandige ødslen med den kostbare egebestand i skovene var disse blevet udtyndede i betænkelig grad. Ifølge forordningen af 1737 måtte ingen præst ægtevie en ung mand, der ikke kunde forelægge attest for, at han havde plantet 10 ege- og 15 bøgetræer eller erlagt henholdsvis 1 rdl. og 32 sk. pr. plante. Det kunde altså blive en sum på 20 rdl., som den unge mand skulde af med på denne konto. I en skrivelse fra rentekammeret af 20. 6. 1767 til amtmand v. Behr bestemtes det, at fæstebønderne selv skulde så agern i indhegnede marker, ellers fik de ikke træ udvist til deres huse.

Århundredets sidste halvdel med dets landbrugsreformer bragte ingen lempelse for fæsterne. I et pro memoria fra amts-
huset i Åbenrå til rentekammeret af 14. 5. 1789 frakendes inde-
haverne af fæsteskov enhver ret til at disponere på egen hånd,
selv om de eller deres forgængere har plantet træerne og fået
dem til at gro, det være sig til byggemateriale eller til brænde.

Indehaverne af fæsteskov forsøgte ikke så sjældent at hand-
le sig tilrette med rentekammeret. Matthias Jacobsen af
Brunde bød i 1759 kammerat 400 mk. for at blive selvejer. Han
fik afslag. Efter et bud på 200 rdl. opfordrede rentekammeret
amtet til en indberetning. Assessor (amtsforvalter) M o r t e n-
s e n og Hegereiter (skovrider) L o r e n t z e n sattes i bevægelse.
I Mortensens skøn hedder det, at ansøgeren kun vil blive ejer
for s k o v e n s s k y l d. Men i så fald vil han måske hugge løs,
som de brundinger og søesinger bønder plejer. Amtmanden, v.
Behr, skriver til rentekammeret: Forskellen mellem en selvejer
og en fæster er ikke stor i dette amt. Begge er arvelige og har
bestemte afgifter. Den eneste fordel, selvejeren har forud, er
denne, at han i sin skov kan fælde træ uden udvisning, så længe
han går frem med varsomhed, og at han ikke behøver at er-
lægge mæsknings- og stempelafgift. Amtmandens anbefalende
indberetning blev imidlertid ikke taget til følge af
rentekammeret.

I 1770 gør rentekammeret baron v. Wedel (amtm. i Åb.
1768—72) opmærksom på, at forordningen om udskiftning af
samme år (Einkoppelungs-Verordnung) er blevet misforstået.
Det er kun selvejerbønderne, der maa fjerne krat
og budskads i deres løkker.

Et enkelt eksempel til på forskellen henimod slutningen af
århundredet. H a n s B r u h n på Strågård ved Åbenrå — fader
til den kendte agent Jørgen Bruhn i Åbenrå — førte en årelang
kamp for at få sin skov anerkendt som selveje. Hans bedste-
fader havde været selvejer, men ved overgangen i 1713 havde
han efter opfordring måttet indsende alle sine papirer til Kø-

benhavn. Man havde afkrævet ham et beløb på 100 rdl. for konfirmationen af ejendomsbrevet. En sådan sum havde han ikke set sig i stand til at betale, og gården og dermed også skoven var på denne måde blevet fæstegods. I 1789 vilde imidlertid myndighederne lægge den formentlige fæsteskov til Jørgensgårdskov. Hans Bruhn svarede man på hans indvendinger, at det var hans sag at føre beviset for ejendomsretten. Det lød besynderligt, hedder det, at bedstefaderen i sin tid ikke havde sørget for at få bekræftede afskrifter af de papirer, han havde indsendt. (Måske en naturlig ting for embedsmændene, men en såre fjerntliggende tanke for Hans Bruhns bedstefader, vilde man være tilbøjelig til at sige. Men dengang har verificerede afskrifter vistnok spillet en større rolle). Der blev skrevet frem og tilbage, indhentet skøn fra de forskellige instanser, opmålt og optegnet skitser og udfærdiget designationer, og resultatet blev at Hans Bruhn måtte betale $\frac{2}{3}$ af taksationsværdien, 981 rdl., som han nådigst fik lov til at erlægge i flere terminer mod en forrentning af 4 pct. Så skæbnesvangert kunde det blive endnu i slutningen af århundredet ikke at have sit ejendomsbevis i orden.

I begyndelsen af 19. århundrede er rentekammeret tilsyneladende ikke uvillig til at gøre forretning med fæsteskov ved at lade indehaverne betale for at blive selvejere. Rentekammeret tiltræder under 7. 7. 1807 i skrivelse til amtmand v. Blücher (1802—08) og landkommissionen salg af fæsteskov til Christian Jessen Brøde, Jürgen Jessen Ellberg og Nis Bertelsen Maag for $\frac{2}{3}$ af taksationsværdien, som er henholdsvis 119 rdl. 12 sk., 229 rdl. 24 sk. og 166 rdl. 16 sk. Fæstere må, skriver hofjægermester v. Krogh under 18. 11. 1810 til amtmand v. Stemann (1808—30), kun få, hvad de står opført til i skovregistret; hvis de vil have mere, må de betale fuld pris. Ellers vilde der, mener v. Krogh, ikke være forskel nok mellem dem, der har tilbagekøbt fæsteskov, og fæstebønder, som „ikke har villet modtage denne velgerning.“

Forskellen mellem selvejere og fæstere gælder på samme måde m o s e r n e, hvor man i tidligere tider havde gravet på må og få uden hensyn til efterkommerne. Når tiderne var trænge og pengene — ikke mindst på grund af de offentlige byrder — få, var det at fælde træer og grave tørv den nemmeste og hurtigste måde at slå penge på. Men derfor var også regeringen interesseret i netop på dette punkt længst muligt at opretholde den indskrænkning af dispositionsretten, som fæstebrevet hjemlede.

Det var den største part af landbrugerne i Åbenrå amt, der rantes af bestemmelserne for fæsteskov. I 1732 (Bonden- u. Feste-Register des Amts Apenrade) var forholdet mellem selvejergrund og fæstejord i amtet udtrykt i plovtaal omtrent 1 : 2. For selvejernes vedkommende er plovtalet for skovejere $65\frac{3}{4}$. Fæstegårdene med skovtilliggende er ikke opgivet. Men man overdriver i hvert fald ikke, når man går ud fra, at fæsternes overlegenhed i plovtaal har været mindst ligeså stor i skovegnene som i amtet som helhed. I Varnæs birk var der i 1789 (indberetning fra amtshuset til rentekammeret) kun fæsteskov, hvilket ikke kan overraske³⁾.

³⁾ De her benyttede akter beror på det sønderjydske landsarkiv og findes let ved hjælp af den systematisk ordnede fortegnelse over fra Kiel afleverede arkivalier under Åbenrå amtsarkiv.

For den læser, som måtte ønske at beskæftige sig mere indgående med dette spørgsmål, som ikke synes at have været genstand for nøjere undersøgelse, kan der tilføjes, at der udover afleveringerne fra Kiel på nævnte landsarkiv findes et par større pakker om fæste og fæsteafløsning i Åbenrå amtstue- og Åbenrå skovriderarkiv. Man får her yderligere bekræftet, hvilken rolle skoven har spillet og hvor tiltrækkende den har været for fæsterne på den ene side, men hvor retarderende den på den anden har virket på rentekammeret, hvor gerne end dette så afløsningssummerne glide ind i den kasse, hvis tilstand kammeret såvist ikke sidst plejede at tænke på ved sine overvejelser. At udviklingen måtte føre hen mod fuldstændig afløsning i 19. århundrede, kunde der efter tidehvervet omkring århundredskiftet ikke godt være tvivl om.

Et rigt materiale findes også i rentekammerarkivet i Rigsarkivet. (Denne henvisning skyldes hr. landsarkivar J. Hvidtfeldt).

Meddelelser til medlemmerne

ÅRSMØDET søndag den 25. maj er henlagt til Rømø. Selve generalforsamlingen med sædvanlig dagsorden begynder på „Hotel Rømø“ kl. 13,30. Derefter taler adjunkt Knud Fanø, Tønder, om Rømøs skibsfart og seminarielærer, mag. art. Sig. Schoubye, Tønder, om gammel rømøsk byggeskik. Magister Schoubye, vil endvidere forevise Rømøgården og, såfremt tiden tillader det, også Rømø kirke. Årsmødet slutter kl. ca. 18.

Såfremt fornøden tilslutning opnås, vil der blive afsendt busser fra Tønder, Åbenrå og Skærbæk til Rømø. Afgang fra Tønder kl. 12,15, fra Åbenrå kl. 12,00 og fra Skærbæk kl. ca. 13,00. Medlemmer, der ønsker at benytte busserne, bedes snarest melde sig til adjunkt Knud Fanø, Frilandsvej 21, Tønder, telefon 831 eller til arkivar Peter Kr. Iversen, landsarkivet, Åbenrå, telefon 2704 (privat 3766).

Af hensyn til arrangementet af det fælles kaffebord ser man også gerne tilmeldelse af selvbefordrere.

Vi vil endnu engang gerne henlede medlemmernes opmærksomhed på de bøger, som samfundet med mellemrum udsender i den særlige skriferække. Af en del af bøgerne er der kun et begrænset oplag tilbage, af andre findes ikke så få eksemplarer. Adskillige af skrifterne vil kunne finde god anvendelse til gavebrug.

De har vel ikke glemt at bestille de to nye publikationer: *Nordslesvig efter genforeningen*, 7 radioforedrag og *Thorvald Petersens erindringsbog: Fra Als til Tønder?* Er det tilfældet, indsend da snarest hoslagte bestillingskort til samfundets kasserer, adjunkt Knud Fanø, Frilandsvej 21, Tønder.

Husk, at ved samlet køb på 25 kr. og derover ydes der indtil videre 33 $\frac{1}{3}$ % rabat.

Skrifter, udgivne af Historisk samfund for Sønderjylland:

- Nr. 1. Erik Christensen: Fra min virksomhed i Tønder. 2,25 kr. (I boghandelen kr. 3,00).
- Nr. 2. P. J. Refshauge: Bonden, der blev landråd. Udsolgt.
- Nr. 3. Tønder gennem tiderne. I—II. 25 kr. (I 14 kr. II 11 kr.). (37,50).
- Nr. 4. M. H. Nielsen: Fra slesvigsk fattigvæsens fortid. 4,50 kr. (6,00).
- Nr. 5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie. 4 kr. (8,00).
- Nr. 6. Navneregister til H. P. Hanssens værker. Udgivet af Johan Hvidtfeldt. 2 kr. (4,00).
- Nr. 7. Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse. 3 kr. (4,50).
- Nr. 8. Peter Kr. Iversen: Vejledning for sønderjydske lokalhistorikere. 2 kr. (3,00).
- Nr. 9. Johan Hvidtfeldt: Slægtshistoriske studier i Sønderjylland. 2 kr. (3,00).
- Nr. 10. Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark. 6 kr. (10,00).
- Nr. 11. Olav Christensen: Bibliografi over sønderjydske slægtsavlelitteratur. 2 kr. (3,00).
- Nr. 12. Nordslesvig efter genforeningen, 7 radioforedrag. 3 kr. (4,50).
- Nr. 13. Thorvald Petersen: Fra Als til Tønder. 6 kr. (10,00).

Historisk samfund for Sønderjylland

udgiver *Sønderjydske årbøger* og *Sønderjydsk månedsskrift*.

Styrelsen er for tiden fhv. amtslæge, dr. med. H. Lausten-Thomsen, Åbenrå (formand), arkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå (sekretær), adjunkt Knud Fanø, Tønder (kasserer), højskoleforstander Hans Lund, Rødding, museumsinspektør H. Neumann, Haderslev, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, Viborg, sognepræst H. Hejselbjerg-Paulsen, Fjellstrup, pastor H. F. Petersen, Flensborg, gårdejer Sv. A. Hanssen, Nørremølle, overlærer Werner Christiansen, Tønder, viceskoleinspektør Chr. Stenz, Flensborg, og som æresmedlem fhv. museumsdirektør, dr. phil. M. Mackeprang, København.

Formand, sekretær og kasserer danner forretningsudvalg.

Redaktionsudvalget for *Sønderjydske årbøger* består af H. Lausten-Thomsen, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen.

Sønderjydsk månedsskrift redigeres af H. Neumann og Chr. Stenz.

Medlemsbidraget er 6 kr. årligt eller mindst 100 kr. een gang for alle. Medlemmerne modtager *Sønderjydske årbøger* gratis. *Sønderjydsk månedsskrift* bestilles hos postvæsnet og koster 2 kr. 15 øre fjerdingårligt. I boghandelen eller bestilt hos museumsinspektør H. Neumann, Astrupvej, Haderslev, koster det 2 kr. Indmeldelser modtages af alle styrelsesmedlemmer.

Angående årsmødet på Rømø søndag den 25. maj

se: Meddelelser til medlemmerne inde i hæftet.

INDHOLD:

M. Mackeprang: Biskop Jørgen Hansen	s. 1 – 27
August F. Schmidt: Mellem Gram og Ribe	s. 28 – 104
Niels Black Hansen: Fæsteskov i Åbenrå amt i 18. årh. s.	104 – 110
Meddelelser til medlemmerne.	

I kommission hos
Danske Boghandlernes Kommissionsanstalt,
Nyropsgade 19, København V.